

Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ*

ЦРНОГОРСКА ВЛАСТ И ЕКОНОМСКИ ПРОБЛЕМИ ЦРНЕ ГОРЕ (1878-1912)

Крај рата најчешће доноси наду да предстоје бољи дани, чак и код оних који су ратни губитници. У боље дане и напредак који доноси мирно доба, ипак, понајвише вјерују ратни побједници. Успјех и добици дају њиховом вјеровању реалну подлогу, али често подстичу и превелика очекивања. Тако је и рат који је Црна Гора побједнички окончала почетком 1878. године покренуо велика очекивања и наду да ће ратни добици омогућити економски напредак и донијети боље дане сиромашној земљи. Само неколико дана након обуставе непријатељства, књаз Никола је био увјерен да се овај рат срећно завршио за Црну Гору.¹ Надао се да Црна Гора, последице вишевековних борби и патњи, улази у доба економског просперитета и да коначно стиче услове да буде држава која неће зависити од иностране помоћи.² Оваква очекивања убрзо су оснажили велики добици, који су озваничени на Берлинском конгресу: двоstrуко увећана државна територија, огромне површине обрадивог земљишта, неколико економски развијених градских средишта и излаз на море. Они који су имали недовољно плодне земље, сада су се могли надати да ће је у новоприпојеним крајевима добити, а они који су живјели у сиромаштву, очекивали су да ће имати више могућности да зараде. С оптимизмом је у нову епоху ушла и црногор-

* Проф. др Живко М. Андријашевић, Универзитет Црне Горе

¹ Књаз Никола – великом кнезу Николи, 21. 01/ 02. 1878, Документа из архиве црногорског Сената, Библиотека Историјског института Црне Горе (БИИЦГ), фасцикла бр. 413.

² Књаз Никола – руском цару Александру II, април 1878; Краљ Никола, Политички списи, Цетиње/Титоград, 1989, 184-186.

ска власт, која је била свјесна да доба мира и плодови ратне побједе, ако се умјешно искористе, могу допринијети бржем економском развоју земље.

Недуго после завршетка рата, државна власт је почела да размишља о мјерама које треба предузети за побољшање економских прилика у земљи. Новембра 1878. године био је завршен елаборат о аграрним приликама у Црној Гори, који је на захтјев војводе Маша Врбице, министра унутрашњих дјела, урадио Илија Беара. Беара је, према Врбичиној наредби, имао задатак да у свом елаборату предложи мјере који би требало предузети да се поправи стање црногорске пољопривреде.³ У извјештају Беара наводи да је земља у Црној Гори по свом хемијском саставу добра за обраду, али да се земља обрађује на погрешан начин и да се користе неодговарајуће сорте биљака. Због тога он предлаже да се промијени начин обраде земље и да се уведу у употребу нове сорте кромпира, дјетелине и пшенице. Његов је приједлог и да се почне са држањем нових пасмина стоке, да се отварају млекарске фарме и да се унапређује воћарство. Већину Беариних предлога министар Врбица је уважио, па су убрзо набављене неке нове сорте биљака, а министарство унутрашњих дјела почело је са издавањем различитих наредба о начину обраде земље.⁴ Министарство се посебно старало и о ширењу нових биљних сорти, наређујући локалним властима

³ И. Радосавовић, Један занимљив извјештај из 1878. године, Историјски записи, 1-2, 1955, 377-385.

⁴ „Господине капетане! Разумјели сте да је највиша пажња и жеља нашега витешкога Књаза и Господара Николе I, да се подигне народни рад ревношћу вашом, да се уведу плоносећа пољска сјемена и воћке, а нарочито шљиве, да се уведу боље раце у стоки, да се обрне виша пажња на пчеларство, да се унапређењем рада унаприједи и обогати наш народ. Дакле, г. капетане, нека је сва твоја брига посвећена унапређењу народног рада и увођењу у твојој капетанији добријех пољскијех сјемена, као и сађењу шљива и. т. д. Чим дома дођеш, нађи у твојој капетанији најбоља два радника, који најбоље око земље раде и нека сваки по једно најбоље рало земље добро нагноји и одмах дубоко заоре, нека њиву сву изреди, потпуно лакат у дубину прекопа, али потпуно лакат у дубину, и нека земљу добро уситни, и кад ти се из Министарства поручи, пошљи исте раднике, који су по горњем начину земље приправили, да у Министарство на Цетиње дођу, да им се да сјемена од ђетелине, да посију своје земље...”; Наредба војводе Маша Врбице племенским капетанима од 8. марта 1879. године, Педесет година на престолу Црне Горе, Цетиње, 1910, 220.

(капетанима) да надгледају употребу сјемена и да пазе да се довољно сјемена сачува и за наредну годину. Сваки капетан је извјештавао Министарство о извршењу ових наредба, као и о здрављу људи и стоке, а посебно о стању усјева.⁵ Символичан подстицај економском преображају Црне Горе дао је, сходно Бериним препорукама, и сам владар, финансирајући оснивање „Завода за млијечну индустрију” у Никшићу, 1880. године.⁶ Књаз Никола је исте године довео и стручњака из Швајцарске који је требало да организује производњу млијечних производа у новодобијеним областима, исто као што се то чини у алпским предјелима Швајцарске.⁷ Нешто касније, 1882. године, оснива се и „Друштво за подизање и гајење шљива у Црној Гори”, и то под покровитељством књаза-наследника.⁸ Осамдесетих година започиње истраживање руда у Црној Гори, приступа се исушењу Зогајског језера, што је требало да увећа оранични фонд за око 5.000 рала, а оснива се и паробродарско друштво, које је имало два језерска пловила.⁹

Током 1879. године започела је и изградња путева: од Цетиња до аустријске границе, од Цетиња до Ријеке Црнојевића и од Бара до Вирпазара.¹⁰ Инжењер Јосип Сладе, који је трасирао нове путеве, крајем 1879. организовао је и рад на поправци барског пристаништа.¹¹ Црногорска влада је у Бар почела упућивати Црногорце из више племена, како би радови на путу и пристаништу што прије били завршени.¹² Пут од Вирпазара до Бара сматран је у том

⁵ Б. Марковић – војводи М. Врбици, 28. 05. 1879, Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), фонд Министарства унутрашњих дјела (МУД), фасцикла бр. 4, 1879, бр. 869; ДАЦГ, МУД, фасцикла бр. 12, 1880, бр. 1443, 1453, 1454, 1455, 1456, 1463, 1471, 1472.

⁶ Педесет година на престолу Црне Горе, Цетиње, 1910, 220.

⁷ Дописи, „Глас Црногорца”, бр. 20, 17. 05. 1880, 3.

⁸ Правила Друштва за подизање и гајење шљива у Црној Гори, Цетиње, 1882, 1.

⁹ Ж. Булајић, *Айрарни односи у Црној Гори 1878-1912*, Титоград, 1959, 129; В. Бољевић-Вулековић, Развој црногорске пловидбе на Скадарском језеру, Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, 4, 1988, 186-187.

¹⁰ „Глас Црногорца”, бр. 36, 23. 09. 1879, 3.

¹¹ Ј. Сладе – војводи М. Врбици, 02. 12. 1879, ДАЦГ, МУД, фасцикла бр. 8, 1879, бр. 2414.

¹² Војвода М. Ђуровић – војводи М. Врбици, 08. 12. 1879, ДАЦГ, МУД, фасцикла бр. 8, 1879, бр. 2443; П. Станковић – војводи М. Врбици, 12. 12.

тренутку за комуникацију од највеће важности за Црну Гору.¹³ Од 1879. до 1885. године били су изграђени колски путеви од Цетиња до аустријске границе (26 km), од Цетиња до Ријеке Црнојевића (16 km), пут од Подгорице до Плавнице (18 km), као и неколико тра-са тзв. крчаника. Године 1885. започела је изградња колског пута од Подгорице до Даниловграда (18 km), који је завршен 1886. године. Након завршетка ове дионице, отпочела је изградња пута од Даниловграда до Никшића (32 km), који је завршен 1892. године. Радови на путу од Бара до Вирпазара (38 km), који су отпочели 1880. године, завршени су тек 1888. године.

Поред намјере да превазиђе проблем слабих комуникација, који је успоравао очекивани економски препород Црне Горе, државна власт је настојала и да урбанистички уреди градове који су били најважнија трговачка и занатлијска средишта. У првом реду, таква накана односила се на Подгорицу, Никшић, Колашин и Бар. Књаз је још 1879. године изнио идеју да би Подгорица могла бити нова пријестолница црногорске државе.¹⁴ Неколико година касније (1884) издао је наредбу о подизању нове вароши у Подгорици, а темељи новог градског средишта постављени су 1886. године на десној обали Рибнице.¹⁵ Почетком 1887. године четири батаљона црногорске војске су радила на уређењу новог дијела Подгорице, названог Миркова варош (по књажевом оцу). Они су правили улице и попљочавали главни трг.¹⁶ У исто вријеме, поправљани су или грађени мостови који повезују нови и стари дио Подгорице.¹⁷ И уређење новог градског средишта Никшића, започело је такође половином осамдесетих година. Крајем 1884. почело се са прику-

1879, исто, бр. 2489.

¹³ Војвода М. Врбица – војводи Б. Петровићу, 26. 04. 1880, ДАЦГ, МУД, фасцикла бр. 12, 1880, бр. 1255.

¹⁴ Војвода Симо Поповић и војвода Илија Пламенац – књазу Николи, 14. 08. 1879, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1879, бр. 72.

¹⁵ Цетиње, 4. августа, „Глас Црногорца”, бр. 32, 05. 08. 1884, 1.

¹⁶ Бригадир В. Ивановић – војводи Б. Петровићу, 08. 01. 1887, ДАЦГ, МУД, ф. 46, бр. 19; Бригадир В. Ивановић – војводи Б. Петровићу, 15. 01. 1887, ДАЦГ, МУД, ф. 46, бр. 114; Војвода Б. Петровић – бригадиру В. Ивановићу, 24. 01. 1887, ДАЦГ, МУД, ф. 46, бр. 147.

¹⁷ Војвода Ђ. Церовић – Министарству унутрашњих дјела, 09. 04. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 44, бр. 238; Капетан Л. Ненезић – Министарству унутрашњих дјела, 20. 05. 1887, ДАЦГ, МУД, ф. 47, бр. 764.

пљањем грађе за уређење нове вароши, а почетком наредне године отпочели су радови.¹⁸ Нешто касније, радило се на изградњи пута од Бара до морског пристаништа, а постојеће пристаниште је проширено.¹⁹ Мјере за уређење вароши и стварању повољнијих услова за трговачку дјелатност предузимане су и у Колашину. Почетком 1887. године био је направљен план новог дијела вароши, а исте године неколико је батаљона радило на изградњи градског трга и нових улица.²⁰ Црногорска власт је на исти начин жељела уредити и Андријевицу. О томе је одлука донијета почетком 1884. године.²¹ У сљедећих неколико година држава је обезбјеђивала новац за уређење вароши.²²

Изградња комуникација и градских и трговачких центара чини, несумњиво, онај најважнији дио државне интервенције у циљу убрзавања економског преображаја Црне Горе. Но, поред ових дјелатности, држава је предузимала и друге кораке за постпјешивање привредног напретка земље. Осамдесетих година 19. вијека посебно је актуелна била идеја о регулацији вода Скадарског језера, чиме би се добиле огромне ораничне површине. Како је 1885. године предвиђао француски инжењер Хилингер, снижавањем нивоа језера за само 3 m добило би се око 110.000 рала. Од каквог би то значаја било за Црну Гору свједочи чињеница да је у то вријеме она имала нешто преко 150.000 рала (156.499). За државу која оскудијева у обрадивој земљи, добијање оволиког комплекса земљишта у доброј би мјери могло побољшати њене економске прилике. Међутим, преговори који су половином осамдесетих година вођени с турском владом нијесу дали резултате. Црногорски посланик у Цариграду, Митар Бакић, поднио је 1885. године опширан

¹⁸ Војвода Т. Церовић – Министарству унутрашњих дјела, 12. 10. 1884, ДАЦГ, МУД, ф. 39, бр. 1209; Ш. Петровић – војводи Б. Петровићу, 28. 01. 1885, ДАЦГ, МУД, ф. 40, бр. 37.

¹⁹ Војвода С. Поповић – Министарству унутрашњих дјела, 31. 03. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 50, бр. 652.

²⁰ Капетан М. Бојић – војводи Б. Петровићу, 05. 05. 1887, ДАЦГ, МУД, ф. 47, бр. 724.

²¹ Војвода Б. Петровић – капетану М. Дедовићу, 05. 03. 1884, ДАЦГ, МУД, ф. 37, бр. 1171.

²² Општинска управа Андријевица – војводи Б. Петровићу, 08. 05. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 51, бр. 1104.

мемоар о тзв. Бојанском питању, али позитивног одговора османске стране није било.²³ Бакић ни у каснијим настојањима није успио да ово питање покрене с мртве тачке.²⁴ Проблемом снижавања нивоа Скадарског језера, што је требало постићи регулацијом тока ријеке Бојане, црногорска се влада занимала и наредних година (1886, 1890, 1894, 1896). Направљен је још један елаборат о промјени тока ријека Кири и Бојане и о регулацији вода Језера.²⁵ Турске власти су, како је то било уобичајено, увијек исказивале спремност да се приступи регулацији вода Скадарског језера, чак су износиле и занимљиве приједлоге о фазном извођењу овог посла, што би било јефтиније за обе стране, али ниједан конкретни потез нијесу предузеле.²⁶ Настојања црногорских власти да с турском владом постигну споразум око регулације вода Скадарског језера, и поред веома енергичних интервенција, нијесу резултирала успјехом.²⁷

Планови о економском преображају и привредном напретку Црне Горе, нијесу били само дио државне политике, која је на њиховом остваривању радила, већ су постојали и као садржај државне идеологије, која се њима служила као извориштем оптимизма на почетку једне нове епохе. Охрабрена великим добицима и ослоњена на углед ратног побједника, црногорска власт је самоувјерено саопштавала што све треба урадити на економском преобража-

²³ М. Бакић, црногорски посланик у Цариграду – османском министру иностраних дјела, 08. 03. 1885, Библиотека Историјског института Црне Горе (БИИЦГ), Документа из епохе краља Николе, ф. 55; М. Бакић – Нусрет-паши, султановом ађутанту, 08. 03. 1885, БИИЦГ, Документа из епохе краља Николе, ф. 55; М. Бакић – османском министру иностраних дјела, 08. 07. 1885, БИИЦГ, Документа из епохе краља Николе, ф. 55.

²⁴ Опширније: А. Лаиновић, *Једна сѝраница из дѝпломатѝске исѝторије Црне Горе*, Историјски записи, 10-12, 1951, 511-528.

²⁵ АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1887, бр. 1.

²⁶ М. Бакић – војводи Г. Вуковићу, министру иностраних дјела, 15. 03. 1894, ДАЦГ, Министарство иностраних дјела, 1894, бр. 283; М. Бакић – војводи Г. Вуковићу, 08. 02. 1895, БИИЦГ, Документа из епохе краља Николе, ф. 57; Војвода Г. Вуковић – књазу Николи, 18. 02. 1895, БИИЦГ, Документа из епохе краља Николе, ф. 57; Нота М. Бакића, црногорског посланика у Цариграду – првом султановом секретару у вези са питањем вода за околину Скадра, БИИЦГ, Документа из епохе краља Николе, ф. 57.

²⁷ Опширније: Д. Франетовић, *Исѝоријски осврѝи на ѝоѝлаве и уређење вода у Скадарској области*, Историјски записи, 3, 1960, 449-479; АБО ДМЦ, Приновљена грађа, ф. 3, 1887.

ју Црне Горе, шта она планира урадити, и посебно, шта ће засигурно урадити. Чим је након рата поново почео да излази једини недељни лист, „Глас Црногорца” (од 1879. до 1884. једина црногорска публикација), државна идеологија је почела да подстиче економски оптимизам и да наговјештава благостање, а убрзо и да у томе неумјесно претјерује. Неуморно је стваран привид грозничавог и озбиљног рада државне власти на економском преображају земље, као и увјерење да Црна Гора има све услове да до економског благостања дође за кратко вријеме. Изгледало је, ако сте вјеровали новинама, да је бољитак на дохват руке и да само треба бити мало стрпљив. Када се о економском преображају Црне Горе почело писати, признавало се да све гране државнога и народнога живота постоје у примитивним облицима, а као главни разлог за такво стање наводи се вишевијековни положај Црне Горе, која је морала да се потпуно посвети националним задацима и проблемима које је наметало непријатељско окружење.²⁸ Црна Гора је, како се сматрало, послије рата 1878. године била на почетку једног новог доба у коме треба да унаприједи све оно што је до тада изградила, као и да својим поданицима омогући бољи живот.²⁹

Када се писало о економским проблемима Црне Горе, државна идеологија је имала становиште да најприје треба ријешити проблем саобраћајне неразвијености, односно, слабе комуникацијске повезаности црногорског простора. То се сматрало основним условом за економски развој Црне Горе, али и једнако важним условом за њено укључивање у ред модерних европских држава. Као разлог што до сада на том плану није урађено више, опет су навођени „историјски разлози”, односно непријатељско окружење у коме је неколико вјекова живјела, и у коме би, да су путеви тада направљени, олакшала напредовање освајача. Али у новим условима, саобраћајна неповезаност црногорског простора постала је препре-

²⁸ Цетиње, 9. фебруара, „Глас Црногорца”, бр. 4, 10. 02. 1879, 1.

²⁹ „Црна Гора није на свршетку, него на почетку свога новог живота. Она је свршила тек један дио своје традиционалне мисије; она је тек ступила ногом у коло напредних држава јевропскијех; она је тек мало нешто раширила зидове своје државне зграде. Ту државну зграду ваља изнутра изидати, ваља је снабдјети свачим што је за свеколики напредак њенијех становника потребно, ваља је расвијетлити оном свијетлошћу која данас у свијету чуда ствара...”, Цетиње, 17. децембра, „Глас Црногорца”, бр. 51, 18. 12. 1883, 1.

ка бржем економском развоју и пожељној комуникацији с окружењем.³⁰ Иако су на Цетињу признавали да држава нема довољно материјалних средстава за реализацију плана о потпуној комуникацијској повезаности најважнијих привредних области, не без поноса, почетком 1880. године наговјештава се да Црна Гора почиње да рјешава овај проблем, изградњом путева од Бара до Вирпазара, од Цетиња до Ријеке Црнојевића и од Цетиња до Котора.³¹

Послије изградње саобраћајница, сматрало се да је за црногорски преображај важно поспјешити развој пољопривреде и сточарства. Као знак озбиљних намјера, писало се о увођењу нових сорти биљака, новим засадама, о поспјешивању оних грана пољопривреде које дају најбоље приносе, о укључивању стручњака у рјешавање проблема народне привреде.³² Црногорска власт је обећавала да ће сточарство и земљорадњу подићи на виши степен, како би оснажила основу државне економије, и како би „и поједини човјек и цијела држава од стоке и земље што више добијали преко године, те тијем били постављени у могућност, да могу што више својијех реалнијех потреба подмирити, а штедњом од свега излишнога нагомилавати мало по мало главницу, која ће начинити темељ вишем благостању нашем и нашијех нараштаја.” Будући да се земљорадња и сточарство налазе на ниском степену развијености, због чега се овим дјелатностима не могу задовољити ни домаће потребе, као важан задатак државе у наредном периоду сматра се стварање услова за развој ових грана привреде. Тиме ће се, како се обећава, створити услови за економску самосталност црногорске државе. Државна идеологија тај велики задатак економског и друштвеног препорода Црне Горе није сматрала посебно захтјевним, како се то због увријезане представе о црногорском сиромаштву чинило. Оптимизам се опет темељио на чињеници да је Црна Гора захваљујући новодобијеним областима стекла привредно богате и плодне крајеве. Богатства тих крајева само треба умјешно искористити или створити услове да буду искоришћени. Тврдило се, рецимо, да неки крајеви Црне Горе (Бањани и Шаранци) могу уз извјесне напоре постати налик Швајцарској, која великим дијелом живи и напредује захваљујући само једном пољопривредном производу. Наводно, ови

³⁰ Цетиње, 30. марта, „Глас Црногорца”, бр. 11, 31. 03. 1879, 1.

³¹ Цетиње, 22. јануара, „Глас Црногорца”, бр. 4, 26. 01. 1880, 1.

³² Цетиње. 13. априла, „Глас Црногорца”, бр. 13, 14. 04. 1879, 1.

крајеви имају све услове да постану мала Швајцарска на Балкану, али је потребно на прави начин искористити географске погодности поднебља. Оптимизам је оснаживан и чињеницом да економском напретку Црне Горе могу допринијети и остале привредне дјелатности, за које такође постоје одлични услови (воћарство, пчеларство, виноградарство).³³ Сматрало се и да у шумском богатству и индустријским биљкама (руј, буварица), које се не искоришћавају у довољној мјери, Црна Гора има милионе фиорина вриједности.³⁴ Увјерење да Црна Гора није сиромашна због непостојања природних богатстава или недостатка плодних области, већ због неорганизованости производње, оснаживано је истицањем економских потенцијала Васојевића, Пиве, Дробњака, Шаранаца и Језера. Ове области су богате и плодне, и да би било одговарајуће економске користи од њих, потребно је изградити добре комуникације које ће их повезати са главним трговачким центрима и довести стручњаке који ће на савременији начин организовати производњу.³⁵ Када се то уради, Црна Гора ће, како се претпоставља, производити много више хране него што јој треба за домаће потребе, а тај вишак ће извозити на свјетска тржишта.³⁶

За економски преображај Црне Горе важним се сматрао и излаз на море који је након рата добила. Иако је припајањем Бара и Улциња добила два пристаништа на Јадранском мору, објашњавано је да овај добитак, сам по себи, не значи много уколико се ова два града не учине трговачким и саобраћајним средиштем на Средоземљу. А то значи, да излазак Црне Горе на море и њено физичко присуство на јадранској обали може за државну економију имати важност једино уколико овај простор буде укључен у европске трговачке токове. У том смислу, посебно је значајним сматран Улцињ. Најприје се пошло од чињенице да Улцињ захваљујући свом географском положају има све услове да буде значајно трговачко и саобраћајно средиште Средоземља, и то због тога што се налази на средишњим источним обалама Јадрана – подједнако удаљен од Трста и Венеције, с једне, и Мореје, односно, грчке обале, с друге стране. Такође, Улцињ је сматран и за мјесто на јадранској обали које има најидеал-

³³ Цетиње, 21. априла, „Глас Црногорца”, бр. 17, 22. 04. 1884, 1.

³⁴ Цетиње, 28. априла, „Глас Црногорца”, бр. 18, 29. 04. 1884, 1.

³⁵ Цетиње, 9. јуна, „Глас Црногорца”, бр. 24, 10. 06. 1884, 1.

³⁶ Цетиње, 14. јула, „Глас Црногорца”, бр. 29, 15. 07. 1884, 1.

нију географску позицију у односу на Цариград, Солун и Београд. Наводно, од Улциња иде најидеалнији пут према Цариграду, Солуну и Београду, па би и економско-комуникацијски излаз ових градова на Јадран требало да иде преко Улциња. Због тога се као приоритетни задатак Црне Горе сматра постизање споразума са владама држава у којима се ови градови налазе, како би заједничким средствима изградиле жељезничку пругу која би повезала Улцињ с Београдом, Цариградом и Солуном. Вјеровало се да је то лако постићи, будући да већ постоје, или су у плану, жељезничка пруга између Солуна и Косовске Митровице, Цариграда и Софије, Београда и Цариграда, и Београда и Солуна, преко Скопља. Требало би само направити пругу од Скопља до Улциња, те би на тај начин Улцињ био повезан са Београдом, Цариградом и Солуном. И поред великог новца који је потребан за изградњу ове жељезничке пруге, добит коју би Црна Гора од ње могла имати била би огромна, јер би се највећи дио трговачког промета који из југозападне Европе иде на Исток, и из Русије и балканских земаља према Средоземљу, обављао преко Улциња. Претпостављало се да би захваљујући тој идеалној географској позицији, Улцињ брзо добио значај који је некада имала Ђенова или Венеција. У таквим околностима, користећи се добитком од трговинских такси и лучких услуга, Црна Гора би могла лако отплатити сва улагања у изградњу пруге до Скопља, и обезбиједити средства за стварање сопствене поморске флоте која би у том трговинском транзиту имала важно мјесто. Наравно, новац за та улагања тек би требало навабити, и то узимањем кредита од западних банака.³⁷

Да би приморски градови добили економски значај, сматрало се неопходним да се читав црногорски промет (извоз и увоз) обавља преко Бара и Улциња. То значи да сви црногорски крајеви треба да гравитирају према мору, јер ће, како се претпостављало, само у том случају увозна и извозна роба имати реалну цијену.³⁸ У вријеме када се износе оваква размишљања, најављује се изградња пута и жељезничке пруге која би повезивала Црногорско приморје с Никшићем. Био је то план да се направи пут Улцињ – Бар – Вирпа-

³⁷ Цетиње, 5. децембра, „Глас Црногорца”, бр. 49, 06. 12. 1880, 1.

³⁸ Цетиње, 4. августа, „Глас Црногорца”, бр. 32, 05. 08. 1884, 1.

зар, а затим жељезничка пруга Плавница – Подгорица – Даниловград – Никшић.³⁹

Од средине осамдесетих година 19. вијека у плановима о економском искоришћавању морске обале, и Бар је имао своје мјесто. О Бару се писало као о главном извозно-увозном средишту црногорске привреде, преко кога ће се увозити све оно што треба за Црну Гору, али и обављати читав црногорски извоз. „Бар би имао да буде главна артерија нашег народно-економског живота”, писало је у „Гласу Црногорца”.⁴⁰ Планирано је било и да се у Бару изграде велика складишта индустријских производа који су Црној Гори потребни, али и складишта за производне вишкове којима располаже. На тај начин Бар би постао центар црногорске трговине, црногорског извоза и увоза. Захваљујући пристаништу у Бару, били би заштићени и црногорски купци и црногорски произвођачи, јер би било спријечено монополистичко понашање и неконтролисано утврђивање царинских и других дажбина. Држава Црна Гора постала би тиме економски самосталнија и богатија. Но, да би Бар постао најзначајније трговачко и комуникацијско средиште, наводи се да је неопходно изградити модерно лучко пристаниште и повезати га добрим путевима са главним привредним центрима континенталне Црне Горе. Признаје се да су за остваривање таквих замисли потребни милиони које Црна Гора нема, али се каже да ће се без одлагања уложити оно чиме се располаже. Планирало се да претварање Бара у јак трговачки центар тече поступно, што значи да ће на томе засигурно радити и будуће генерације.⁴¹

Логични наставак идеје о Бару као будућем најважнијем средишту црногорске трговине, била је идеја о изградњи саобраћајнице између Бара и Вирпазара, а касније и жељезничке пруге од Плавнице (на обали Скадарског језера) до Никшића (преко Подгорице,

³⁹ О плановима за изградњу саобраћајница – путева и жељезничких пруга писано је у више наврата: „Глас Црногорца”, бр. 26, 24. 06. 1884, 1.; бр. 27, 01. 07. 1884, 1.; бр. 31, 29. 07. 1884, 1.; бр. 40, 30. 09. 1884, 1.; У једном од ових чланака се наводи: „Добра саобраћајна средства, другим ријечима добри путеви, нужни су нашој земљи не само за то, што они прекраћују простор и вријеме, примичу људе к људима и производе већи обрт и промет, вишу народно-економску топлоту, него су нужни и због тога, што они највише помажу, да се крену из мртвила блага, која за нас тако рећи леже закопана.” (бр. 27)

⁴⁰ Цетиње, 8. јуна, „Глас Црногорца”, бр. 22, 09. 06. 1885, 1.

⁴¹ Цетиње, 22. јуна, „Глас Црногорца”, бр. 24, 23. 06. 1885, 1.

Спужа и Даниловграда). Затим би овај правац требало повезати с Васојевићима, тако би се све оно што ове најбогатије црногорске пољопривредне области дају, упућивало за Бар, а из Бара извозило у друге земље.⁴² Бар је, очито, требало да преузме економску улогу коју су за Црну Гору до тада имали Котор и Скадар. Зависност Црне Горе од трговачких центара који припадају другим државама, требало је, када се ови планови реализују, да буде, ако не сасвим укинута, а оно барем значајно умањена. Сличних је планова било и када је о Подгорици ријеч. За Подгорицу се сматрало да је центар економског живота Зете, али да, исто тако, због економских потенцијала којима располаже, може бити и један од важнијих економских центара Црне Горе.⁴³ Књажева наредба да се на десној обали Рибнице гради Нова варош (јул 1884) и да се започне изградња жељезничке пруге од Подгорице до Плавнице на Скадарском језеру, и од Подгорице до Даниловграда, протумачена је као почетак новог доба за овај град. Тачније, као ударање темеља Подгорици будућности, која ће бити препознатљива по развијеној трговини, индустрији и комуникацијама. То ће бити Подгорица у којој ће једног дана, како се наговјештавало, „никнути оне зграде с високим нигда немирујућим димњацима”. Додаје се и да те „зграде с димњацима” (фабрике) ова генерација Црногораца неће дочекати, али хоће генерације након ње.⁴⁴

Књажева заповијест да се гради жељезничка пруга Плавница-Подгорица-Даниловград наводно је обрадовала све грађане Подгорице, који су своје задовољство исказали пуцањем из пушака. Ношени одушевљењем они су озбиљно прионули на посао, тако да се претпоставља да ће жељезничка пруга од Даниловграда до Плавнице бити завршена за кратко вријеме. С истим оптимизмом предочавају се економске благодети које ће ова пруга донијети Црној Гори. Изградњом жељезничке пруге од Даниловграда до Плавнице, читавој Бјелопавлићкој равници, Зети и Подгорици биће олакшан приступ Скадарској језеру, које је ријеком Бојаном спојено с Јадранским морем. Тиме ће плодне црногорске области добити најкраћу и најјефтинију везу с морем, што ће трговини и привреди дати подстицај какав раније никада нијесу имале. Најављивало се да

⁴² Цетиње, 8. јуна, „Глас Црногорца”, бр. 22, 09. 06. 1885, 1.

⁴³ Цетиње, 5. септембра, „Глас Црногорца”, бр. 36, 06. 09. 1881, 1.

⁴⁴ Цетиње, 28. јула, „Глас Црногорца”, бр. 31. 29. 07. 1884, 1.

ће црногорска влада, прије него се изгради жељезница, ступити у везу с турским властима и договорити се о чишћењу и продубљивању дијела корита Бојане који је на њиховој територији, како би ријеком могли пловити трговачки бродови. Када се све то заврши, Подгорица, па и читав овај крај, могу очекивати огроман економски напредак.⁴⁵

Црногорска власт је обећавала и да ће створити повољне услове за привредну дјелатност, да ће искоријенити сиромаштво и зауставити исељавање, као и да ће побољшањем економских прилика у земљи увећати државне приходе. Таква Црна Гора, не само да ће бити земља благостања за све своје држављане већ ће као држава бити у стању да изврши велику националну мисију која стоји пред њом.⁴⁶ Због тога она мора посветити посебну пажњу едукацији становништва, отварању привредних завода и задруга, увођењу нових средстава за рад, подстицању нових метода обрађивања земљишта и коришћењу стручних знања у привреди. Црна Гора, како се објашњава, „има данас прилично плоднијех равница, поља, ливада, шума, виноградскијех предјела, рибороднијех ријека; она има воденијех, а понешто и колскијех путева. Само би сад ваљало к томе придати оно што нема: вјештину и разумијевање, како се што више блага за земљу и народ може извучи из тијех поља и дубрава, шума и ливада, ријека и мора и свега што над њима и у њима дише и расте...“⁴⁷. То што је Црна Гора сиромашна и невелика земља, није се сматрало непрелазном препреком. Објашњавано је да у Европи има много малих држава које су оствариле висок степен економског напретка, а има и неколико земаља које немају плодних области, нити излаз на море, а ипак су богате. Зато се каже да Црна Гора без обзира на све ове недостатке, може бити економски богата, а да

⁴⁵ „Када би се ово прочишћење Бојане у дјело извело, тада наша жељезница постаје у правом смислу жељезница која би имала свој излаз Плавницом на Јадранско море. Тада би Подгорица у Зети, овој некадашњој колијевци Српске Државе, убрзо подигла се, јер ју по положају своме очекује сигурна будућност коју је и до данас првенствено од друге у Црној Гори вароши имала са свестране приступности родне зеце равнице, близине велике околине, своје луке – Плавнице, и на пошљетку по свијем условима нуждним за живот становништва једне вароши.“; Дописи, „Глас Црногорца“, бр. 32, 05. 08. 1884, 3-4.

⁴⁶ Цетиње, 2. јануара, „Глас Црногорца“, бр. 1, 03. 01. 1882, 1.

⁴⁷ Цетиње, 29. јануара, „Глас Црногорца“, бр. 5, 30. 01. 1883, 1.

ли ће то и бити, зависиће првенствено од самих Црногораца.⁴⁸ Држава је свој допринос том бољитку сматрала неупитним, па је обећавала да ће створити услове да Црногорци дођу до тог благостања. Обећавала је да ће изградити путеве, довести стручњаке, регулисати порезе, основати новчане и кредитне заводе, који ће подстаћи дух предузетништва и штедљивости. Замишљало се да новчани и кредитни завод буде центар финансијских трансакција, у којој би се сливао сав новац на црногорском тржишту. Вишак тог новца који би се, рецимо, појавио на једној страни, одмах би био пренесен онамо гдје је потреба за њим највећа. Тако би корист имао и онај који има вишак новца, јер би се његов новац одмах инвестирао, и онај коме је новац у том тренутку неопходан.⁴⁹ Неопходност оснивања новчаног завода огледа се и у томе што Црногорци располажу скромним финансијским средствима, а без веће количине новца они не могу унаприједити производњу.⁵⁰

Црногорска власт је обећавала и да ће извршити реформу пореског система, којом ће обезбиједити веће приходе, али којом неће отежати положај оних који производе, јер ће порези бити повећани само за непроизводне дјелатности (трговина, угоститељство). Све се то правдало неопходношћу да нови, модерни државни систем добије средства без којих не може функционисати, и да Црна Гора створи неопходне предуслове да једног дана оствари економску довољност. У „Гласу Црногорца” се наводи да црногорски синови и унуци не смију бити економски просјаци и економско робље, а то неће бити једино уколико Црна Гора буде способна да се издржава од сопствених прихода и производње.⁵¹ Да би тај велики циљ био остварен, Црногорци морају промијенити традиционални однос према привредним дјелатностима и раду уопште. Послије доласка мирног доба, њихова је обавеза да раде стотину пута више него раније, јер од њиховог рада зависи не само њихов опстанак већ и опстанак Црне Горе. Са задовољством се констатује да су и народ и влада схватили неопходност таквог прегнућа, тако да се постепено показују резултати таквог рада. Црногорска влада ће, како се обе-

⁴⁸ Цетиње, 14. априла, „Глас Црногорца”, бр. 16, 15. 04. 1884, 2.

⁴⁹ Цетиње, 13. октобра, „Глас Црногорца”, бр. 42, 14. 10. 1884, 1.

⁵⁰ Цетиње, 17. новембра, „Глас Црногорца”, бр. 47, 18. 11. 1884, 1.

⁵¹ Цетиње, 20. априла, „Глас Црногорца”, бр. 14, 21. 04. 1879, 1.

ћава, сваке наредне године све више радити да потпомогне развитак народне привреде.⁵²

Црногорска власт поручивала је својим поданицима да су окончањем „ратног доба” увелико промијењене њихове обавезе према својој отаџбини и да сада њихов задатак није да само очувају слободу и независност већ и да изграде земљу у којој се може угодно живјети и напредовати. Тај задатак је велик и тежак, тражи доста одрицања и другачије врлине од оних које су вјековима његоване. Црногорци морају од своје земље створити државу налик модерним европским државама, која ће захваљујући сопственим економским изворима, трајно обезбиједити и политичку, и економску независност. Она, као и све напредне државе, треба да има добре путеве, развијену земљорадњу, трговину и индустрију, како би била у стању да из подмирује све потребе свог становништва и обезбјеђује услове за стални економски напредак. Као једини начин да се остваре ови велики циљеви, које има свака независна држава, наводи се озбиљан и сталан рад, али и штедња. Штедњом ће држава сваке године увећавати новчану масу којом располаже, да би, када се акумулира довољно новца, имала изворе за предузимање радњи од којих зависи уређење и напредак државе. У првом реду, држава ће од тог новца уредити школе, направити путеве, купити бродове, подстаћи трговину, модернизовати пољопривреду. Због тога ће се држава посебно старати да у народу подстиче наклоност према раду и штедњи.⁵³

Иако је Црна Гора након вишевјековног ратовања стекла статус међународно признате државе, то не значи да је ова генерација Црногораца окончала свој историјски задатак и намирила свој дуг према отаџбини. Међународно признање јесте драгоцјена тековина, али не и довољна да се осигура будућност Црне Горе. Преданим и озбиљним радом они морају на темељима „старе” створити „нову”, модерну, богату и уређену Црну Гору. Тај се задатак Црногорцима намеће као њихова најважнија обавеза – и према својој држави, и према својим потомцима.⁵⁴

⁵² Цетиње, 13. фебруара, „Глас Црногорца”, бр. 6, 13. 02. 1882, 1.

⁵³ Цетиње, 9. априла, „Глас Црногорца”, бр. 15, 10. 04. 1883, 1.

⁵⁴ „Хтјели не хтјели, ми се морамо подврћи тијем задатцима, ако уопште хоћемо да мислимо и да радимо за будућност своје земље и свога народа, ако нећемо да нам историја удари на чело срамни жиг нехајства и да нас на

Рад на привредном уздицању Црне Горе и за књаза Николу је био најпречи државни задатак, па је у једном говору поручио Црногорцима да плуг и мотика треба да буду њихова најважнија преокупација.⁵⁵ Књаз је изразио задовољство и што је Црна Гора за веома кратак период значајно напредовала у свим областима економског и друштвеног живота. Он је сматрао да је изградњом путева и мостова, култивисањем обрадивог земљишта, као и развитком њених већих градова (Подгорице и Никшића) пружен непобитни доказ да Црна Гора свестрано напредује, и да су Црногорци свом снагом кренули да своју државу доведу у ред напреднијих земаља.⁵⁶ Званичне новине су овај велики црногорски напредак у свим областима државног живота одмах приписали „очинском старању” књаза Николе. Многе велике и развијене државе, наводно су с дивљењем гледале на успјехе у друштвеном и економском преображају Црне Горе, чудећи се брзини којом она напредује.⁵⁷

Своје успјехе на друштвеном и економском преображају Црне Горе црногорска власт сумирала је на крају прве деценије „мирног доба” (1888). Повод је било доношење „Општег имовинског законика”. Говорећи о приликама у којима се Законик доноси, књаз Никола је навео да је црногорска власт у посљедњих десет година постигла велике успјехе који су промијенили услове живота у Црној Гори. Влада је најприје предузела опсежне мјере како би увећала производњу свих намирница, а затим се потрудила да направи путеве који олакшавају саобраћај између појединих дјелова земље и везе Црне Горе с иностранством. Поред тога, црногорска влада је, како тврди књаз, многим уредбама организовала и осавременила рад државне управе, те је подстакла и увећала унутрашњу и спољну трговину.⁵⁸ Сви ови владини успјеси, који су крунисани доношењем „Општег имовинског законика”, за књаза Николу су наговјештај нове епохе народног и државног живота, али и велики корак којим се Црна Гора приближава уређеним европским државама. Књаз је

црnome листу забиљежи као људе готоване који су само о себи мислили и о томе како ће живјети од данас до сјутра.”; Цетиње, 26. новембра, „Глас Црногорца”, бр. 48, 27. 11. 1883, 1.

⁵⁵ Неслужбени дио, „Глас Црногорца”, бр. 4, 26. 01. 1886, 1.

⁵⁶ Цетиње, 27. октобра, „Глас Црногорца”, бр. 43, 28. 10. 1886, 1.

⁵⁷ Дописи, „Глас Црногорца”, бр. 44, 30. 10. 1888, 2

⁵⁸ Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору, Цетиње, 1888, 1-6.

управо доношење „Општег имовинског законика”, на десетогодишњицу завршетка рата с Турском, означио као дан растанка са епохом у којој је Црна Гора живјела као ратничка држава. Књаз је изразио захвалност свим Црногорцима који су својом жртвом и животима очували црногорску слободу и независност, наговјештавајући да ново доба које долази, захтијева да Црногорац не буде само војник, него и грађанин у најширем значењу те ријечи, јер Црна Гора није више војнички табор, него уређена држава.⁵⁹

Поред доношења „Општег имовинског законика”, државна власт је истицала још неке подухвате који треба да допринесу израстању Црне Горе у модерну и богату државу, снажећи тако увјерење да се на стварању услова за економски преображај земље ради интензивно и промишљено. Наведено је, рецимо, да је коначно завршен колски пут између Бара и Вирпазара (преко Сутормана), чиме је обезбијеђена комуникација између приморја и залеђа. Затим је као важан подухват црногорске власти наведено регулисање тока рјечице Рене у Бару, чиме је спријечено њено изливање и стварање мочвара које су биле извор многих болести. Током 1888. године покушало се и са оснивањем парабродарског друштва, али одзив акционара није био велик, те се каже да ће се оснивање друштва оставити „за боља времена”. Такође, 1888. године почела је с радом болница у Никшићу, коју је личним средствима изградио књаз Никола, а подигнут је и мост на ријеци Зети. Изградњом моста омогућена је боља комуникација између Рисна и Никшића, што се сматрало за важан допринос економском напретку Црне Горе. Црногорска влада је истицала и да је током 1888. показала „очински бригу” за све оне који су због неродне године били угрожени.⁶⁰ И наредне године је било подухвата који су представљани као дио планске акције за економски преображај Црне Горе. Почетак изградње пута од Никшића до Даниловграда, и пута од средишта Катунске нахије ка Даниловграду (1889) сматрао се великим даном за црногорску државу, јер ће његовим завршетком Никшић бит повезан с Подгорицом и Баром, тј. Приморјем, док ће Даниловград преко Катунске нахије добити везу с Котором. Једном ријечју, највећи дио конти-

⁵⁹ Цетиње, 26. априла, „Глас Црногорца”, бр. 18, 01. 05. 1888, 1

⁶⁰ Пут колски с Вира у Бар; Радња око здравствености Бара; Покушај да се оснује парабродско друштво; Напредовање Никшића, „Грлица”, 1889, 60-63.

менталне Црне Горе изградњом ових путева, добија везу с морем.⁶¹ Обећавало се да ће управо тада доћи до наглог економског просперитета ових црногорских области, иако се сматрало да је и за првих десет година живота у миру учињено много. Чак се говорило да је Подгорица више економски напредовала за десет година црногорске власти, него за неколико вјекова турске. И књаз Никола је сматрао да је економски развој Подгорице и Никшића у вријеме црногорске власти, најбољи доказ о великом напретку и препороду Црне Горе. Кораци који се чине на том плану наводно ће Црну Гору неминовно довести у групу развијених држава.⁶² Поред примјера Подгорице и Никшића, државна идеологија је успјешност црногорске власти у спровођењу економских реформи понекад доказивала и напретком који је остварен у Бару и Улцињу. Обећавало се да ће када се заврши изградња тамошњих пристаништа, економски просперитет ових градова досећи врхунац.⁶³

Ако судимо на основу званичних новина и владаревих изјава, Црна Гора се десет година након рата налазила на путу економског и друштвеног преображаја. Тим путем ишла је сигурним корацима, можда не увијек превеликим кораком, али увијек напријед и набоље. Црногорски поданици били су, наводно, задовољни, а окружење и свијет дивио се Црној Гори на великим успјесима које постиже. Државна идеологија градила је ову идеалну слику, прећуткујући или минимизирајући све оно што би могло да је наруши. Одједном, десило се нешто што је направило прву рупу на идеолошком застору којим је прикривано стварно стање и одржавана у животу велика лаж: 1888. дошло је у Црној Гори до масовне глади због неколике сушне и неродне године, а 1889. и до масовног исељавања из земље. Размјере глади можда су се и могле скрити, али када је наступило исељавање, чије су размјере биле такве да их је немогуће било сакрити, државна идеологија била је на великим мукама да смисли неко увјерљиво оправдање. Дуготрајна неродица и глад приморала је почетком 1889. године више од седам хиљада људи да се иселе из Црне Горе и настане у Србији. То је био само један дио од оних који су имали разлога за исељавање. Према званичним

⁶¹ Радња на путовима, „Грлица”, 1890, 56-57; Дописи (Лаушевић), „Глас Црногорца”, бр. 25, 16. 06. 1890, 1-2.

⁶² О Мирковој вароши, „Нова Зета”, 1890, 216, 219.

⁶³ Дописи, „Глас Црногорца”, бр. 9, 23. 02. 1891, 2.

подацима, за исељавање су уписане 1.924 породице са 12.263 члана, а већина породица била је из крајева који су припали Црној Гори после 1878. године.⁶⁴ Државна идеологија је после 1878. године тврдила да су новоприпојени крајеви изузетно плодне области и да су „мајдан” за сточарство, тако да је било логично поставити питање: Откуд баш у њима оволико породица које су приморане на исељавање, и каква је то економска политика нове државе која их упропаштава умјесто да их унапређује? Очито да нешто није било у реду са „ослобођењем”. У сваком случају, био је то пораз једне државне политике и чињеница која идеологију може да претвори у обичну лаж. Ипак, идеологија није дјелатност у којој се лако пристаје на суочавање са стварношћу. Обмана коју стварност учини неуверљивом, одмах се замјењује другом. Тако је било и у овом случају. Према званичном објашњењу, за масовно исељавање из Црне Горе сви други су имали по дио кривице, осим црногорске власти. Главни разлог за исељавање био је, наводно, спољнополитичке природе, будући да је ономогућавање природне комуникације између Црне Горе и пограничних херцеговачких области, наметнуто Берлинским уговором, условило тежак економски положај тамошњег становништва. Када је овом ограничењу, које угрожава њихову економску егзистенцију, придодато и неколико неродних година, одлука о исељењу из Црне Горе била је неминовна. Да ово масовно исељавање не би превише штетило идеалној слици о приликама у Црној Гори, тврдило се да би до исељавања дошло и да није била неродна година, јер се становништво у посљедњих неколико година увећало. И на могуће приговоре да је највећи дио емиграната могао бити насељен око Бара и Улциња, црногорска власт имала је спреман одговор. Објашњено је да многи од ових емиграната не би пошли у приморје све и да им је то понуђено, јер се наводно плаше маларичних болести које овдје владају. Умјесто Бара и Улциња они су радије одабрали Србију, гдје већина има рођаке у Шумадији. Након овог неуверљивог објашњења – да су на одлуку црногорских држављана да се настане у Србији утицали рођаци у Шумадији и комарци у приморју, државна идеологија се потрудила да појави масовног исељавања, том очитом доказу тешких економских прилика, пронађе и једну добру страну. У жељи да ублажи не-

⁶⁴ Видјети: Ђ. Пејовић, *Исељавања Црногораца у XIX вијеку*, Титоград, 1962, 414-424.

повољан утисак који је ова појава произвела, званична идеологија је устврдила да ће масовно иселјавање црногорских поданика у Србију допринијети јачању јединства између двије земље, што је од користи за (политичку) будућност српског народа.⁶⁵ На овај начин је државна идеологија најприје ослободила власт кривице за један велики неуспјех државне политике, а онда у појави која је трагична, пронашла и неку корист за државу. Државна идеологија наставила је да једнаким замахом шири оптимизам и наговјештава економско благостање у Црној Гори.

Почетком деведесетих година 19. вијека поново је у оптицај пуштена лијепа прича о регулисању вода Скадарског језера и добијању стотину хиљада рала плодне земље. За хиљаде Црногораца, којима је животни идеал био да имају пет рала оранице, што се сматрало довољним за преживљавање, прича о хиљадама нових рала морала је дјеловати привлачно. А још када се наговјештавало да би се ове огромне ораничне површине могле добити – не ратом или куповином, већ најобичнијим продубљивањем корита једне ријеке, онда прича добија привлачну снагу мита. Као доказ да црногорска влада озбиљно ради на остваривању плана о исушењу Скадарског језера, послужила је и једна политичка мисија министра спољних послова Гавра Вуковића у Цариграду, почетком 1895. године. Преко званичног „Глас Црногорца” саопштено је да је министар Вуковић тражио од турске владе да се коначно отпочне с радовима на продубљивању корита Бојане, како би се повећало отицање воде из Скадарског језера, и да се, истовремено, изврши регулација корита Дрима и Кира. Оваквим се подухватом, како се објашњава, „приступа једном великом културном дјелу, како у обзире економском тако и у здравственом, који ће овај дивни али до сада запуштени крај препородити на нов живот и негдашње цвјетање.”⁶⁶ Мисија министра Вуковића је, како се тврдило, завршена успјешно, па је објављено да ће турска влада приступити послу око регулисања вода ријеке Бојане.⁶⁷

Деведесетих година 19. вијека црногорска власт се није само хвалила плановима који ће препородити Црну Гору већ и успјесима које је остварила. Као један од великих успјеха власти наведен је

⁶⁵ *Неродица и иселјавање*, „Грлица”, 1890, 55.

⁶⁶ Цетиње, 15. фебруара, „Глас Црногорца”, бр. 8, 18. 02. 1895, 1.

⁶⁷ На измаку год. 1895, „Глас Црногорца”, бр. 53, 30. 12. 1895, 1.

завршетак пута од Миркове вароши (Подгорице) до Ријеке Црнојевића, чиме је Подгорица добила добру везу с Цетињем, а преко Цетиња и с Котором.⁶⁸ Готово у исто вријеме објављен је почетак радова на изградњи цетињског водовода. Свечаном почетку изградње водовода (постављањем цијеви на изворишту Обзовица) присуствовао је лично књаз Никола.⁶⁹ Књаз Никола је нешто касније, у намјери да подстакне економски преображај Црне Горе, издао наредбу да сваки војник који живи у мјесту гдје се узгајају лозе, мора засадити 200 коријена винове лозе, док су виши и нижи официри добили наређење да посаде – неко једну, а неко и двадесет коријена маслине. Према оптимистичким прогнозама, Црна Гора ће захваљујући књажевој наредби за пола године имати око четири милиона коријена винове лозе и око 20.000 коријена маслина.⁷⁰ Самоувјерено је обећавано да ће Црна Гора брзо постати економски богата и привредно развијена земља, тим прије што су, како се каже, за кратко вријеме већ постигнути значајни резултати. Посебно је охрабривала чињеница да су се Црногорци показали вјешти радници на економском и културном пољу, исто као што су некада били храбри ратници на бојном пољу. Захваљујући том њиховом прегнућу, али и Господаревој мудрости и бризи, након десетак година живота у миру, Црна Гора је значајно напредовала. Докази о том напретку били су исти као и ранијих година: од податка да је у току једне године засађен велики број коријена винове лозе и маслина, до изграђени километара путева. Ипак, сматрало се да још није остварен онај жељени степен економског благостања, јер се оно не може постићи за кратко вријеме, већ поступно и за дужи временски период.⁷¹

И касније су у оквиру државне идеологије понављане сличне оцјене о сталном економском преображају Црне Горе, коме се наводно свако диви, али и потреби да се постигне још више. Као доказ тог економског преображаја наведена је информација да је током године жита било довољно и да је било јефтино, те да прехране за стоку није недостајало и да је сточни фонд почео да се увећа-

⁶⁸ Колски пут с Ријеке у Миркову варош, „Грлица”, 1891, 31.

⁶⁹ Миличин водовод, „Грлица”, 1891, 36.

⁷⁰ Највиша наредба, „Грлица”, 1891, 37.

⁷¹ Цетиње, 1. јануара, „Глас Црногорца”, бр. 1, 04. 01. 1892, 1.

ва.⁷² Оптимизам је својим изјавама ширио и књаз Никола, који је прослављајући пуштање у саобраћај новог моста у Никшићу рекао да је за само двадесетак година Црна Гора постала славнија, већа и љепша него је прије била, а Црногорци, који су некада били познати само по јунаштву, сада све више постају познати као вриједни радници. „Ми замашно напредујемо”, примјетио је књаз, додајући да се тај напредак одвија постепено и природно, уз очување традиционалних црногорских вриједности. Шта је за књазу Николу показатељ тог „замашног напретка”? У првом реду, књаз је навео да су добијене велике ораничне површине, направљени су путеви, мостови, нови градови, унапријеђена је трговина, а Приморје је добрим путем повезано с унутрашњошћу. Због тога је књаз Никола обећао да ће се Црна Гора – ни мање, ни више – убрзо изравнати са Швајцарском. Он вјерује да она за такав економски скок, има све услове. Тако уређена Црна Гора, коју красе природне љепоте и општа сигурност, једнако брзо ће привући богате трговце и путнике. Све у свему, како се књаз изразио, „драга ни (нам) домовина цвјета”.⁷³ То је, уосталом, био став који је државна идеологија стално истицала.

Одржавајући идеалну слику о сталном економском напретку Црне Горе, власт је обичавала да се повремено осврне на своје успјехе на економском преображају Црне Горе током једне године, при чему је свако од својих постигнућа вриједносно квалификовала. Сумирајући своје резултате током 1895. године, власт је својим најкрупнијим подухватом сматрала изградњу „Царевог моста” у Никшићу, што је оцијењено као велики допринос повезивању двије важне области нове Црне Горе – Зете и Херцеговине. Поред изградње „Царевог моста”, у успјехе се убраја и успостављање поштанског и телеграфског саобраћаја између Књажевине и Турске царевине, као и успостављање парабродског саобраћаја између Црне Горе и Италије. Власт се хвалила и да током 1895. године није било глади,

⁷² „Црна Гора је до јуче била стан ратника, а тек послје пошљедњег великог рата ступила је у нов миран живот – на поље унутрашњег свога препорода. Читав ред нероднијех година, што нас затече у овоме новоме стању, толико и тако нас је пријечила у нашем препороду да се разуман човјек мора дивити, колико смо ипак напријед коракнули... Земља је родила обилато свакијем плодом. Жито није никад јевтиније било у Црној Гори. Тако је исто родила и разна пића за наше сточарство, који је главни извор нашега благостања.”; Година 1893, „Глас Црногорца”, бр. 1, 01. 01. 1894, 1.

⁷³ Господар у Никшићу, „Глас Црногорца”, бр. 46, 26. 10. 1894, 1-2.

јер је обезбијеђена довољна количина жита, и то по цијени која је нижа него било гдје у иностранству. И сточарство је, како се каже, напредовало као никада до тада. Исто важи и за све остале гране народне привреде, што је било довољно за закључак да се Црна Гора убрзано развија.⁷⁴ У успјехе црногорске власти током 1895. године убраја се оснивање парабродарског друштва за пловидбу Скадарским језером и склапање трговинског уговора са Србијом, захваљујући коме ће црногорски производи (риба и уље) лакше доћи на велико србијанско тржиште.⁷⁵

Уобичајено је било да се у годишњим сумирањима онога што је црногорска власт урадила како би поправила економско стање државе користе оцјене да је протекла година била „плодоносна у многим обзиру” или да је била „плодоносна да се таква одавна не памти”. То је најчешће значило да је година била родна и да није било масовне глади. Такође, ако се првом реченицом у тексту констатовало да влада озбиљно ради на стварању услова за економско благостање, најчешће је слиједила прича о почетку изградње неког пута. Но, уколико оваквих подухвата није било, онда се пут који је започет препрошле године истицао као успјех црногорске власти у прошлој години. Када је 1895. започела изградња пута од Ријеке Црнојевића до Вирпазара, то је одмах увршћено у успјехе црногорске власти. Исти догађај је и наредне године наведен као један од најзначајнијих подухвата у дванаест мјесеци 1896. године. Чак су поновљене и сличне оцјене о значају овог пута за развој црногорске трговине: „Кад обратимо извозну и увозну трговину нашу преко Бара са уговорнијем државама, наше ће се народно добростање осјетљиво подигнути”.⁷⁶ И двије године касније, опет се као један од успјеха црногорске власти наводи – шта друго него – изградња пута од Ријеке Црнојевића до Вирпазара. Опет се за овај подухват каже да ће се њиме умногоме повећати важност барског пристаништа, а самим тим и обим трговачких послова.⁷⁷ Тај толико важни пут од Ријеке Црнојевића до Вирпазара, дужине 26 km, чија је изградња започела 1895, завршен је тек 1905. године, што црногорској идеологији није сметало да скоро сваке године наговјештава

⁷⁴ Поглед на прошлу годину, „Глас Црногорца”, бр. 1, 01. 01. 1896, 1.

⁷⁵ На измаку год. 1895, „Глас Црногорца”, бр. 53, 30. 12. 1895, 1.

⁷⁶ На измаку године, „Глас Црногорца”, бр. 2, 11. 01. 1897, 1.

⁷⁷ На измаку године, „Глас Црногорца”, бр. 1, 01. 01. 1899, 1.

његов скори завршетак.⁷⁸ За државну идеологију његова изградња била је током једне деценије употребљив пропагандни мотив, којим се снажило увјерење у економске перспективе и „сјајну будућност” Црне Горе.⁷⁹

Успјешност државне власти у остваривању економског препорода Црне Горе посебно се жељела показати на примјеру новоослобођених области. Приликом прославе двадесетогодишњице ослобођења Зете и Подгорице и њиховог припајања Црној Гори, истичано да је Зета са Подгорицом за кратко вријеме доживјела изузетан напредак. У ову, некада заосталу област Османског царства, Црногорци су дошли као носиоци културе и поретка, тако да се за свега неколико година стање потпуно промијенило. Црногорска власт се хвалила да је најприје праведно ријешила аграрно питање, а то значи да је укинула турске феудалне (чивчијске) односе и свим Подгоричанима обезбиједила економску слободу. Затим је црногорска држава, и поред невеликих финансијских моћи, добрим путевима повезала Зету с осталим дјеловима Црне Горе, успоставила саобраћај на Скадарском језеру и унаприједила пољопривредну производњу.⁸⁰ Овакви и слични осврти на постигнуте успјехе, несумњиво су користили стварању толико жељеног увјерења да Црна Гора напредује у свим областима унутрашњег живота, па је једном чак употријебљена констатација да се развија „гигантским корацима”. За релативно кратко вријеме, како се то у једном пригодном чланку истиче, направљени су колски путеви, мостови и нове вароши у којима постоје болнице и љекари, док је у сваком селу направљена школа и црква.⁸¹ Наравно, признаје се да и поред тих резултата, који су, како се каже, равни чуду (!), још треба изградити километре и километре путева да би се постигао жељени и планирани степен економског развитка. Као најважнији правци тих нових комуникација наводе се путеви од Ријеке Црнојевића до Вирпазара, од Подгорице до Колашина и Андријевице, од Никшића до Пљеваља, и пут од Никшића до Грахова, који би од Грахова требало да води до мора.⁸² Сви ови подухвати били су за државну идео-

⁷⁸ *Педесет година на престољу Црне Горе*, Цетиње, 1910, 240.

⁷⁹ На измаку године, „Глас Црногорца”, бр. 1, 01. 01. 1899, 1.

⁸⁰ Домаће вијести, „Глас Црногорца”, бр. 7, 13. 02. 1899, 1-2.

⁸¹ Домаће вијести, „Глас Црногорца”, бр. 19, 08. 05. 1899, 1.

⁸² Комуникација, „Оногошт”, бр. 1, 13. 05. 1899, 1.

логију доказ да се Црна Гора свестрано развија и да полако, али сигурно, ступа у круг напредних држава.⁸³ Или, како је то једном речено: „Наша је отаџбина на путу сталнога напредовања”.⁸⁴

Поред изношења оптимистичких прогноза о економском напретку Црне Горе, као и оцјена о задовољавајућем степену већ постигнутог напретка, у појединим званичним публикацијама објављивани су чланци у којима су изношени конкретни предлози о потезима које би требало предузети како би се постигло економско благостање. У „Просвјети” је 1889. године објављен чланак „Шта би ваљало урадити да се подигне домаћа индустрија”. Наравно, овдје се под индустријом не подрзумијева само производња у фабрикама већ масовна производња добара уопште, па и оних сточарских и пољопривредних. Иако се каже да Црна Гора не располаже неким потребним сировинама, она а богатствима које има може створити „домаћу индустрију”. Црна Гора најприје треба да искористи своје виноградарство, своје потенцијале у стоци, погодну климу, обиље бухарице и излаз на море. Повољна околност којом се приступа том плану јесте што су црногорски производи одличног квалитета, тако да их само треба произвести у довољним количинама и допремити их до страних тржишта. Као конкретан примјер наводи се квалитет црногорских алкохолних пића, посебно ракије и вина. Производња ових пића употребом вјештачких сировина, што је узело широке размјере у неким европским земљама, даје шансу Црној Гори да на тржишту буде конкурентна са својим потпуно природним производима – и не само да успјешно конкурише већ и да своја природна пића продаје по врло високој цијени. У прилог томе наводе се и неки конкретнији подаци. Примјера ради, у Зети се годишње произведе неколико хектолитара вина, али када би се модернизовала производња, онда би се од исте количине грожђа могло добити двапут већа количина вина. Од те количине издвајало би се оно квалитетније и извозило, док би вино слабијег квалитета остајало за личну употребу. Према процјени аутора чланка, у Зети би се годи-

⁸³ „Ондашња Црна Гора, која је све своје силе и сва своја средства улагала у љутој борби на бојноме пољу, данас развија земљорадњу, трговину, просвјету и тако ступа лагано али постојано у коло културних држава, не престајући вршити свој национални задатак. Те големе успјехе условљавао је големи рад.”; Цетиње, 27. октобра, „Глас Црногорца”, бр. 43, 28. 10. 1900, 1.

⁸⁴ Позив, „Глас Црногорца”, бр. 5, 30. 01.1899, 4.

шње могло произвести око 15.000 хектолитара вина за извоз. Продајом тог вина, по цијени од 10 фиорина по хектолитру, зарадило би се 150.000 фиорина. Када би се од ових 15.000 хектолитара вина произвео вински алкохол, онда би се одређеним поступком могло добити преко 500.000 литара квалитетне ракије, а литра ракије се продаје по 2 фиорина. То значи да би зарада коју би црногорски произвођачи остварили била преко милион фиорина, што након одбитка свих трошкова значи добит од 700.000 фиорина. Наравно, требало би најприје набавити потребне апарате за дестилацију и обучити раднике за овај посао, о чему би требало да се побрине држава.⁸⁵

Поред прихода које би држава могла имати од производње алкохолних пића, наводи се и да би знатну добит Црна Гора могла остварити прерадом квалитетне вуне. Будући да количина вуне која се у Црној Гори произведе није велика, једини начин да се од вуне оствари већа добит јесте њена прерада у производе који би лако нашли купце на страни. Црна Гора би квалитетну вуну коју произведе могла најприје употребити за индустријску производњу чарапа и вунених тканина. Умјесто добити од продаје сирове вуне, која не би прелазила 150.000 фиорина, њеном индустријском прерадом остварила би се зарада од 750.000 фиорина. Аутор чланка износи податак да Црна Гора располаже годишње са 300.000 kg вуне (продајна вриједност 150.000 фиорина), од чега би се могло исплести 1.500.000 пари чарапа. Продајом овог производа зарадило би се 750.000 фиорина, а уколико би се добијена вуна искористила за производњу вунених тканина, онда би добит могла бити два или три пута већа. Укупни трошкови производње ни у ком случају не би прелазили 40% од суме добијене продајом. Када се све то узме у обзир, онда је логично претпоставити да би остварени профит доносио огромне користи Црној Гори, а понајвећу уколико би тај профит био уложен у развој неких других индустријских грана. Тиме би се зачела општа индустријализација у Црној Гори и створили услови за њено економско благостање. На крају, сугерише се да читав овај процес треба да усмјерава и организује држава, а не трговачке групације, како би се спријечило израбљивање становништва и доминација личних интереса над општим.⁸⁶

⁸⁵ Што би ваљало урадити да се подигне домаћа индустрија, „Просвјета”, бр. 1-3, 1889, 55-59.

⁸⁶ Исто, 55-59.

Као прилог размишљањима о економском препороду Црне Горе, објављен је у „Просвјети” и чланак о пољопривреди, који је имао мобилизаторски наслов – „Садимо – садимо и садимо!”. Црногорцима се поручивало да саде било шта и било гдје: „Садимо свуђе, садимо макар шта – али садимо! Све је корисно, све је потребито: стабло, воћка, грм, биљка, цвијеће!” Несклоност Црногораца да обрађују сваки дио плодног земљишта, која се некада могла правдати историјским разлозима и неповољним окружењем, сада је означавана непримјереном и неоправданом. Зато је Црногорцима препоручено да искористе сваку стопу земље, јер се једино тако могу ослободити сиромаштва.⁸⁷ Поред занимања пољопривредом, Црногорцима је препоручивано да обрате посебну пажњу на сточарство. У складу са већ препознатљивом опаском о штетном утицају историјских прилика на њихове радне навике, аутор чланка „Наше сточарство” (Ф. Јерговић) констатује да је дугогодишња борба за слободу учинила да Црногорци више пажње поклањају свом оружју него оруђу за рад. Та менталитетска одлика у доброј је мјери утицала на економску неразвијеност Црне Горе и на несташицу основних животних намирница. Како запажа аутор чланка, земљорадњом се још не може обезбиједити подмиривање основних потреба становништва, а камоли производни вишкови који би могли бити извезени. С друге стране, индустрија и трговина су као економске дјелатности готово непознате у Црној Гори, док она најважнија привредна грана – сточарство, ни издалека није на нивоу на којем би могла бити. Означавајући сточарство као најважнији и најиздашнији извор „народног благостања”, аутор наводи мјере које би требало предузети да се оно унаприједи: оснивање државне ергеле коња, добијање нових врста говеда и оваца укрштањем, те њихова квалитетнија прехрана. Исте мјере треба предузети у козарству и свињарству. Све то, каже Јерговић, треба да буде под надзором државе, јер сточарство је за Црну Гору једна од најуноснијих привредних грана.⁸⁸ Сличних је чланака било и о значају других привредних грана за постизање економског благостања.⁸⁹ Овим чланцима Црногорци су подучавани како да држе пчеле, како да косе траву и

⁸⁷ Исто, „Просвјета”, бр. 1-3, 1889, 59-63.

⁸⁸ Ф. Јерговић, Наше сточарство, „Просвјета”, бр. 6, 1889, 185-189.

⁸⁹ „Глас Црногорца”, бр. 39, 1887; бр. 26, 1891; бр. 51, 1893; бр. 49, 1895; бр. 19, 1896; бр. 35, 39, 40, 1896; бр. 21, 2898; бр. 13, 1903; бр. 31, 1903;

дјетелину, како да најбоље узгајају овце и коње, како најбоље да обрађују винограде, како брати кукуруз и садити кромпир, како гајити бухарицу, како наводњавати оранице.⁹⁰

Сви ови планови, подухвати и успјеси црногорске власти третирају су као дио њене поступне дјелатности на економском преображају земље. У званичним новинама се тврдило да власт своје идеје остварује без наглих и скоковитих потеза, чиме се објашњавало због чега овај, одавно најављивани економски преображај, тако споро напредује. И четврт вијека након почетка „мирног доба” црногорска власт је била спремна да ово заостајање оправдава четиристогодишњом борбом с Турцима. Признајући да Црна Гора још није ни близу жељеном степену благостања, власт је ово непријатно сазнање ублажавала тврдњом да је за двадесет година мирног развитка постигнуто више него што су неки народи постигли за читав један вијек. Чак се каже да у неким друштвеним областима Црна Гора корача гигантским корацама, па је у тим областима већ достигла ниво развијених европских земаља. За област гдје се највише заостаје сматрала се пољопривреда, иако се тврдило да природни услови нијесу тако лоши као што на први поглед изгледа. Наводно Црна Гора има једну од најнижих стопа насељености, што значи да не постоји оскудица у земљишту. Кад земљишта има довољно, а власт предузима све што је у њеној моћи да развије пољопривреду, логично је поставити питање: а ко је онда крив за сиромаштво у Црној Гори? Аутор чланка сматра да је кривац црногорски сељак, који није вјешт земљорадњи и гајењу стоке, а уз то је несклон штедњи.⁹¹ Још крајем 19. вијека лијеност се означава као

⁹⁰ „Глас Црногорца”, бр. 18, 1889; бр. 28, 1891; бр. 21, 1892; бр. 23, 1894; бр. 10, 1896; бр. 21, 1896; бр. 33, 1897; бр. 39, 1897; бр. 41, 1897; бр. 49, 1897; бр. 6, 1898; бр. 18, 1898; бр. 26, 1898; бр. 40, 1900; бр. 17, 1901; бр. 5, 1903.

⁹¹ „Рећи ће ко, ћескота је у нас, мало земљишта а много народа; па се не може са оволико земље, а на оволико народа добивати потребна количина насушнога хљеба! Но, лако је доказати да није све до тога; јер у нашој домовини књажевини Црној Гори не живи (просјечно) ни 35 становника на један квадратни километар; дочим у неким јевропским земљама (државама) живи и до 200 становника на један квадратни к. м. а скоро у свим јевропским државама народ је гушће насељен него у нас, па опет боље живе, мада су многима и земљишне прилике много неповољније него код нас. Дакле, из овога се види, да узрок нашем сиромаштву не лежи у оскудности земљишта; већ у нечему другоме. То друго, у чему је највећи узрок наше сиромаштине, по моме скромном мишљењу, јест: невјештина у земљорадњи,

једна од најизраженијих и најраспрострањенијих лоших особина Црногораца, која им понајвише смета да промијене свој економски положај. Када се црногорској лијености дода склоност ка трошењу новца на непотребне ствари (куповање раскошне ношње), онда је јасно због чега нема очекиваног економског бољитка.⁹² За такво стање, поред ових мана, крива је и изражена склоност Црногораца да посјећују пазаре и саборе (сајмове). У пазарне дане велики број људи, независно од тога да ли имају стварну потребу или не, иде на пазаре, тако да из сваког краја у Црној Гори готово половина становника походи пазаре. Већина одлази на пазаре само да би избјегли кућевне послове или да би, једноставно, губили вријеме, па се искорјењивање ових навика означава као један од најважнијих услова економског напретка Црне Горе.⁹³ Било је зато предлога да се лењивци силом тјерају на рад или да се кажњавају они који неће да раде.⁹⁴ Несумњиво, оваквим написима државна идеологија је кривицу за изостанак економског препорода земље дискретно пребацивала с власти на њене поданике.

С илузијама које су доприносиле увјерењу о идеалном карактеру власти, идеалним приликама у земљи, поступном напретку и свијетлој будућности, државна идеологија је испунила прве двије деценије „мирног доба”. Снажењем увјерења да треба бити задовољан оним што је постигнуто, али и да се могу очекивати још већи успјеси у будућности, прикриване су слабости и неуспјеси једног режима, који све проблеме до којих је долазило није изазвао, али који ниједан од тих проблема није могао ни умии да ријешити. Иако је државна идеологија више од двадесет година стварала привид сталног економског напретка и успјесима које власт постиже, великог напретка и бољитка није било. Разлози за неуспјех, или за његов изостанак су бројни, а један од најважнијих је – карактер црногорске власти. Власт која је давала обећања, правила планове и причала приче о „свијетлој будућности” тај напредак и бољитак

неправилно гајење стоке, раскошност у многим беспотребним трошковима, неразумно исплаћивање дугова, прекомјерно а више пута и безнужно узимање на вађевину, и још многе друге ствари.”; В. Пејовић, Оснивајмо економно-привредне задруге, „Глас Црногорца”, бр. 20, 18. 05. 1902, 3-4.

⁹² Листак, „Глас Црногорца”, бр. 10, 02. 03. 1891, 3.

⁹³ Неке народне мане, „Оногошт”, бр. 24, 28. 10. 1899, 1.

⁹⁴ Љенивац, „Оногошт”, бр. 17, 27. 04. 1900, 1.

није могла остварити. Власт се, најприје плашила корјених промјена у економији, јер би тиме могла умањити број оних који зависе од ње, односно, број оних чију подршку и послушност обезбјеђује новчаним давањима. Чак и када тог страха не би било, питање је колико тадашњи црногорски систем власти уопште има могућности и намјере да се суштински мијења и прилагоди неким новим околностима, али и способности да буде носилац свекупног преображаја друштва. Црногорска власт 19. вијека није власт која у себи има реформистичког потенцијала, јер апсолутистички режими могу да се мијењају само формом, али не и суштином. Због тога се промјене симулирају, а проблеми скривају и минимизирају. Лагање и одбијање да се призна немоћ, постаје један од начина да се у потпуности очувају тековине апсолутне власти.

Државној идеологији, која је упорно одржавала привид економског напредовања и илузију да Црна Гора има све услове да постане богата и развијена земља, од користи је био и мит о богатству новодобијених области. Црногорски поданици до 1878. године били су опчињени новодобијеним градовима, који су били значајни привредни центри, и према којима је Цетиње изгледало као варошица. Причало се и о плодности нових области, богатству природе и непресушним водотоцима.⁹⁵ Зар није импресивно када Црногорац који 1879. дође у Подгорицу има прилику да обиђе три стотине трговачких радњи, а читава Црна Гора у то вријеме нема ни половину од тог броја? Управо такве бројке могле су створити увјерење о величини и економском значају ратних добитака, али заборављало се да Подгорица као варош Османског царства није исто што и Подгорица као варош Књажевине Црне Горе. Економски значај који је Подгорица имала остварила је управо захваљујући чињеници што је била дио османске државе, па је било нереално очекивати да она такав значај задржи и када то престане бити. Број дућана, сам по себи, не значи ништа, уколико нестане тржиште и економски амбијент у оквиру којег они постоје, и који је, на крају крајева, и условио да их толико буде. Исте економске законитости важе и за области које су након 1878. године припале Црној Гори. Ако нека од новодобијених области и обилује ораницама, пашњацима и изворима, њен економски развој немогућ је без изградње комуникација

⁹⁵ Цетиње, 14. априла, „Глас Црногорца”, бр. 16, 15. 04. 1884, 2.

које ће је повезати са осталим дјеловима Црне Горе и великих улагања у производњу.

Упркос свим проблемима и недостацима који су се јављали у тзв. мирном добу, државна идеологија је стварала идеалну слику црногорске стварности у којој нема глади, сиромаштва, масовног исељавања, незадовољства. Црна Гора је, барем према званичној штампи, била земља у којој се угодно може живјети и, наравно, земља чија је власт способна и одлучна да је доведе до економског благостања. Без обзира на то што често није било разлога за задовољство економским приликама, државна власт је увјеравала јавност да је Црна Гора „у своме миру и тишини и прошле године свесрдно радила на постепеном, али сталном уређењу и учвршћивању својих унутрашњих прилика”.⁹⁶ Сви другачији гласови, који су нарушавали ову идеалну слику, сматрани су антицрногорском кампањом, у којој нема ни трунке истине.⁹⁷ Ако се већ морало говорити о неким тешкоћама или неуспјесима, онда се сва кривица за проблеме и неуспјехе сваљивала на неповољне околности и окружење у којима је Црна Гора више вјекова живјела. Једноставније речено, разлог што Црногорац двадесет година након завршетка рата живи једнако лоше као и прије рата, јесте тај што је Црна Гора четири вијека живјела у „неповољним околностима”. Био је то добар алиби државној власти за већину проблема који су се јављали у мирном добу.

Насупрот идеалној причи о економским приликама у Црној Гори, била је не тако лијепа стварност и проблеми који нијесу били мали. Већина становништва живјела је на граници економског минимума, без икаквих залиха у новцу или производима, тако да је једна неродна година могла да изазове социјалну катастрофу. То се најочитије показало десетак година после завршетка „херојског доба”, када је због суше и неродице велики број породица гладовао или се одлучио на исељавање. Војвода Шако Петровић почетком 1889. године јавља министру унутрашњих дјела да је у Ровцима

⁹⁶ Поглед на минулу годину, „Глас Црногорца”, бр. 1, 05. 01. 1905, 1.

⁹⁷ Када је поводом лоших економских прилика у Црној Гори сарајевски лист „Бошњак” писао да у земљи влада глад и да власт није у стању да набави потребно жито, барски хоџа Карађузовић је, слиједећи инструкције које су му црногорске власти дале, одговорио да у Црној Гори увијек има жита у изобиљу и то по веома ниској цијени; Н. Татар – М. Карађузовићу, 16. 05. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 94, бр. 378.

веома тешко економско стање и да ће многи, уколико им се одмах не помогне, умријети од глади.⁹⁸ И капетан опутно-рудински, Раде Алексић, обавјештава војводу Шака Петровића да „народ помрије од глади”.⁹⁹ Слично је стање било и у капетанији Голијској, гдје су током неродне 1888. године многе породице толико осиромашиле да не би било изненађење када би дошло до масовног умирања од глади.¹⁰⁰ Овакве драстичне посљедице неродне године предвиђају се и у Колашину. Колашински капетан тврди да ће многе породице једноставно помријети од глади.¹⁰¹ И многе породице из граховске капетаније су, како се каже, остале без ичега.¹⁰² Чак је и у плодним Бјелопавлићима било капетанија у којима већина породица живи у биједи или једноставно нема чиме да се прехрани.¹⁰³ У случајевима масовне глади, држава је морала да интервенише давањем жита по повољној цијени или на кредит. Уколико држава није могла помоћи, једино рјешење за породице које нијесу могле да се прехране било је да узму жито од трговаца, и да као залог дају имање и кућу.¹⁰⁴

⁹⁸ Војвода Ш. Петровић-Његош – војводи Божу Петровићу-Његошу, 10. 01. 1889, ДАЦГ, фонд МУД, ф. 70, бр. 46.

⁹⁹ Капетан Р. Алексић – војводи Шаку Петровићу, 18. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 70, бр. 232.

¹⁰⁰ Капетан Ј. Вишњић – војводи Шаку Петровићу-Његошу, 22. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 70, бр. 243.

¹⁰¹ Капетан М. Војводић – војводи Божу Петровићу-Његошу, 17. 03. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 70, бр. 557.

¹⁰² Капетан А. Даковић – војводи Божу Петровићу-Његошу, 24. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 70, бр. 250.

¹⁰³ Капетан Тиодор Драговић – војводи Божу Петровићу-Његошу, 24. 02. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 82, бр. 188.

¹⁰⁴ „По гласу вашег брзојава од 25 јануара ов. год. види се да држ. вађевине овомеплемену за ову годину неће бити. Пошто је народ из овога племена сасвијем гладан, као што сам ви достављао, и виши број домаћина има да нема но кућу и рало земље, а има мнозина који нема ништа но самријеше од глади, како они те нема ништа тако и они те има рало земље, почем неће дати нико сврху њега удужи. Зато питам могу ли трговци дати на пошљедње рало земље вађевину, т. ј. морели та дуг од вађевине бити пречи од другије простије дугова и морели имати право над кућом и ралом земље? Иначе кад неби тако било, било би да их мре од глади код њега. Има много фамиља које немаду никаква имања, којијема је већ дошло да мру од глади. ово ви јављам од велике муке глади народске овог племена, јер је већ дошло да народ не море више да живи од глади.”; Капетан граховски А. Даковић

Сиромаштво и глад представљају проблем с којим ће се црногорска држава борити готово сваке године, што је државу економски исцрпљивало и чинило нереалним планове о привредном препороду и скорашњем благостању. У појединим периодима, не само да је долазио у питање развитак државе већ и физички опстанак великог броја породица.¹⁰⁵ У коликој су мјери неродне године и глад представљали проблем за црногорску државу, свједоче званични извјештаји из већине црногорских крајева. У једном од таквих извјештаја, 1892. године, наводи се да у Дробњацима, Пиви, Бањанима и Рудинама постоји велики број породица које страдају од глади, али и да поред предузетих мјера држава није у стању да свима који су у невољи обезбиједи запослење, како би одрадили вриједност жита коју им треба дати.¹⁰⁶ Исти се проблем јавио и у Барској области, гдје су дошле многе породице из унутрашњости како би се запослиле на јавним градилиштима и умјесто новца добили жито. Књаз је тада наредио да се свима који су због глади послати у Бар, изда жито из државног магацина, а да они заузврат жито одраде. Но, јавио се проблем због тога што је било превише оних који траже жито и којима је жито заиста од пријеке потребе.¹⁰⁷ Сличних је проблема било и у једној од капетанија Васојевићке нахије, гдје, како се наводи, трећина народа умире од глади.¹⁰⁸ И у свим сели-

– војводи Б. Петровићу Његошу, министру унутрашњих дјела, 22. 02. 1889, АБО ДМЦ, НИ, 1889, бр. 99.

¹⁰⁵ „Неродне године, једна за другом, сустижу нас немилице и оназађују материјално благостање народа до тог степена, да је не само свако напредовање у развоју наших државних установа онемогућено, него је у питању и сам хлеб насушни код велике већине народа нашег”; Војвода Г. Вуковић – С. Грујићу, предсједнику српске владе, 09. 08. 1889; Односи Србије и Црне Горе у 19. веку, Зборник докумената, приредио П. Поповић, Београд, 1987, 587.

¹⁰⁶ Војвода Ш. Петровић – Министарству унутрашњих дјела, 02. 01. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 66, бр. 10.

¹⁰⁷ Барски Окружни суд – Министарству унутрашњих дјела, 13. 01. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 66, бр. 34.

¹⁰⁸ Т. Вукотић – Министарству унутрашњих дјела, 06. 03. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 67, бр. 102; Допис Министарству у цјелини гласи: „Кап. Љеворечки Миро Поповић доставља ми да један трећи дио народа из његове капетаније који оће да помрије од глади, и од бијелија поклада до сад помагали су један другог а иначе не би се могли ни до сад издржати. Достављајући преднаведено слав. Ми. Унутр. Дјела учтиво молим да ми изволите јавити што ћу поменутом капетану одговорити – С поштовањем Т. Вукотић.”

ма капетаније Језерске било је тако тешко стање, па тамошњи капетан претпоставља да ће, уколико држава не помогне, ускоро многи умријети од глади.¹⁰⁹ У Ријечкој нахији почетком 1892. године било је седам породица са 26 чланова који хоће „да скапљу од глади”, што у односу на стање у другим крајевима Црне Горе, и није велика бројка.¹¹⁰ Примјера ради, у Љеворечкој капетанији од 320 домаћинстава, 102 уопште нијесу имала жита уочи Божића 1894. године. Ових 218 домаћинстава која нијесу била на ивици глади, имала су жита јер су продавали стоку коју су имали, док остали ниједног грла стоке нијесу посједовали. Они су све продали, будући да у читавој капетанији од краја новембра ниједно домаћинство није имало жита у кућним залихама. Узрок слабог рода жита била је суша и град.¹¹¹ Сличних проблема било је и наредних година у појединим капетанијама.¹¹² Почетком 1895. године група сеоских кметова је обавијестила надлежног капетана да постоји већи број домаћина „који немају да потроше већ ни једног ручка са својом фамилијом, него су дошли до тога да већ остаје цијела фамилија без ручка и вечере, а дат им неоће вађевине нико.”¹¹³ У њихово име, капетан је затражио од министра унутрашњих дјела да се овом становништву упуту неопходна помоћ. Помоћ од државе тражио је и колашински капетан за више од тридесет породица из своје капетаније, јер им је град уништио усјеве.¹¹⁴ Не наводећи због чега у његовој капетанији влада велика глад, и граховски капетан тражи од министра унутрашњих дјела да држава помогне угроженом становништву. На његову молбу, министар је одговорио да је „мука на све стране” и да држава није у стању да било коме помогне. Једино што

¹⁰⁹ Ш. Петровић – министру унутрашњих дјела, 09. 03. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 67, бр. 362.

¹¹⁰ Капетан И. Лопичић – војводи И. Пламенцу, 10. 01. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 66, бр. 27.

¹¹¹ Капетан Б. Поповић – војводи Б. Петровићу-Његошу, 14. 12. 1894, ДАЦГ, МУД, ф. 75, бр. 55.

¹¹² Никшићки окружни суд – Војводи Б. Петровићу-Његошу, 17. 01. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 93, бр. 55/3.

¹¹³ Кметови вражегрмски – капетану Н. Мијушковићу, 03. 01. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 93, бр. 55/1.

¹¹⁴ Колашински окружни суд – министру унутрашњих дјела, 07. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 93, бр. 98.

државна власт може, јесте да обезбиједи жито по нешто нижој цијени од уобичајене.¹¹⁵ Помоћ државе у рјешавању сличних проблема тражио је и војвода Симо Поповић, управитељ Приморске нахије. Он обавјештава Министарство унутрашњих дјела да на подручју Улциња има 76 новодосељених црногорских породица са преко 350 чланова, које су сасвим остале без хљеба. Временске непогоде у овом крају учиниле су да они не успију посијати сву земљу, а оно што су обрадили, уништиле су болести. Војвода Симо Поповић каже и да до нове жетве ове породице не могу обезбиједити жито за прехрану, додајући да ће вјероватно бити још оваквих случајева. Он зато предлаже Министарству да отпочне изградњу пута од Бара до Улциња или од Улциња до Бојане, како би се ове породице запослиле и тако зарадиле новац за куповину жита. Ово је било неопходно, тим прије што јавни радови које је већ била предузела општина улцињска нијесу били толиког обима да би могли запослити све оне којима је помоћ пријеко потребна. Војвода Поповић сматра да би се једино на овај начин, уз помоћ државе, проблем могао превазићи, а држава се истовремено спасити од превеликог расхода каква је бесповратна помоћ.¹¹⁶ Уз ово писмо је достављен и списак породица које су остале без жита, с напоменом од када немају жита. Списак је направљен почетком фебруара 1895. године, а као вријеме од када немају жита наводи се Божић, Никољдан, Савиндан, Васиљевдан.¹¹⁷ Наравно, као и у претходним случајевима, са Цетиња је одговорено да је држава до сада помогла колико је било у њеној моћи, али да више нема средстава за помоћ угроженом становништву. Министар унутрашњих дјела поручује да се свако сналази као најбоље зна.¹¹⁸ Учесталост „гладних година” и велики број породица које су овом невољом били погођени, учинио је да државна каса уистину буде недовољна да помогне свима којима је помоћ по-

¹¹⁵ Капетан А. Даковић – војводи Б. Петровићу-Његошу, 07. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 93, бр. 80; Војвода Б. Петровић – капетану А. Даковићу, 08. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 93, бр. 80/1.

¹¹⁶ Војвода С. Поповић – Министарству унутрашњих дјела, 04. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 93, бр. 108.

¹¹⁷ Исто, бр. 108/3.

¹¹⁸ „Више се што за сада никако не може, него се нека сваки мучи како најбоље зна да живи, а мука је и овамо на многе крајеве, гдје се такођер тражи помоћ, а не може се указати.”; Војвода Б. Петровић-Његош – војводи С. Поповићу, 08. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 93, бр. 108/4.

требна. О размјерама проблема које је изазивала глад, свједочи и један списак који је на основу добијених извјештаја о стању у капетанијама тзв. Старе Црне Горе, направио књаз. Према том документу, у Ђеклићима је било 15 породица које не могу да купе жито, а 40 које могу, док је 150 породица могло да купи жито задужујући се под неповољним условима („на вађевину”). У Бјелицама је било 10 породица које немају жита, 50 које могу да купе, и 150 које морају да се задужују „на вађевину”. Чак 400 породица у Цеклину морало је да узме жито „на вађевину”, 300 је могло да купи, а 40 није. Слично стање било је и у осталим селима, која се налазе на овом списку.¹¹⁹

Због неродне године и касније је долазило до критичних ситуација, а од државе је опет тражено да помогне. Тако је почетком 1898. године, због неродне године, велики број породица у Дробњацама гладовао, а слично је било и у осталим дјеловима Никшићке нахије. Напомиње се и да ове породице немају никаквих новчаних средстава да би могле купити жито.¹²⁰ Исте године је окружни капетан из Колашина јавио на Цетиње како у овој капетанији има око 2000 људи који страдају „ушљед велике сиромаштине”. Локалне власти су, како се наводи, упутиле помоћ од око 10 твара жита, и то на вересију, али се напомиње да је све то недовољно. Тражи се зато помоћ од државе јер се претпоставља да ће у противном бити и оних који ће умријети од глади.¹²¹ Послије 1898. неродна је била и 1900. година, па се опет у појединим крајевима Црне Горе јављао исти проблем.¹²² Ни 1901. године није у појединим областима било много боље. Бригадир Ј. Мартиновић извјештава почетком 1901. министра унутрашњих дјела да је одмах послје Божића велики број породица тражио помоћ у житу од локалних власти. У прво вријеме, локалне власти су дијелиле помоћ, али је број породица којима је помоћ потребна толико нарастао да је немогуће овим властима одговорити на све захтјеве. Све породице које, како се каже, „нијесу у стању даље опстати”, пристају да добијено жито одраде на ка-

¹¹⁹ ДАЦГ, МУД, без датума, 1892, ф. 66, бр. 193/18.

¹²⁰ Никшићки окружни суд – министру унутрашњих дјела, 04. 02. 1898, ДАЦГ, МУД, ф. 102, бр. 178.

¹²¹ Колашински окружни суд – министру унутрашњих дјела, 11. 02. 1898, ДАЦГ, МУД, ф. 102, бр. 202.

¹²² М. Симовић – министру унутрашњих дјела, 07. 02. 1900, ДАЦГ, МУД, ф. 108, бр. 116.

квом државном послу. Како општинске власти немају могућности да запосле толики број људи, бригадир Мартиновић тражи да Министарство унутрашњих дјела овај проблем некако ријеша. Поред тога, он упозорава да потребне мјере треба предузети што је прије могуће: „Увјеравам Вас, да је стање многих породица најкритичније, па се чисто бојим да од чељади не пострада које од глади, што се при садашњем стању овамо може догодити.”¹²³

Обезбјеђивање економског минимума у оваквим условима остваривало се, без сумње, доста тешко. Уколико претпоставимо да је за минималну прехрану просјечне црногорске породице требало 100 kg жита мјесечно, а жито се морало куповати за период од 6 до чак 9 мјесеци, будући да већини породица сопствена производња није омогућавала прехрањивање за дуже од пола године, онда је за куповину, рецимо, 600 kg жита требало најмање 40 фиорина.¹²⁴ Велики дио црногорског становништва није имао средстава за куповину потребних количина жита, односно, није имао вишкова стокe који би могао продати и тако прибавити потребни новац за куповину жита, долазило је до задуживања и узимања жита „на вађевину”. У оваквим ситуацијама, државна власт је требало да поднесе највећи дио терета за рјешавање насталих проблема, што је она чинила у мјери која није била довољна. Док је постојало новца у буџету за овакве потребе, држава је помагала, иако у врло скромном обиму.¹²⁵ Чим је, након кратког времена, потрошена сума које је била намијењена за такве потребе, централна државна власт је остављала областним и локалним властима да саме рјешавају ове проблеме.

Очекујући сваке године појаву масовне глади, централна власт је редовно тражила информације о стању усјева у свим областима државе. Преко Министарства унутрашњих дјела тражене су информације од локалних власти и о томе „је ли народ гладан и оће

¹²³ Бригадир Ј. Мартиновић – министру унутрашњих дјела, 13. 01. 1901, ДАЦГ, МУД, ф. 110, бр. 65.

¹²⁴ Просјечна цијена жита (кукуруза) била је 10 новчића за 1,5 kg (1 фиорин = 15 kg жита). Уз то, на црногорским пазарима овца је коштала отприлике 3-5 фиорина, крава просјечно око 25 фиорина (најнижа цијена 15, а највиша 60 фиорина), а во око 40 фиорина. „Глас Црногорца”, бр. 4, 5, 6, 17, 18, 25, 34, 44, 45/ 1887; бр. 9, 21, 35, 38, 49/ 1888; бр. 6, 13, 20, 36, 41, 45/1892.

¹²⁵ Записници са сједница Државног савјета, 18. 03. 1903. и 12. 05. 1903; Државни савјет Књажевине /Краљевине/ Црне Горе 1879-1915, Документа, приредили Б. Ковачевић и Ж. М. Андријашевић, Цетиње, 2001, 90-91, 96-97.

ли се моћи без помоћи какве проћи и колико је отприлике оних те су на муку”.¹²⁶ Страхујући од посљедица неродне године, и књаз је био забринут за квалитет љетине, без обзира на то што се у новинама хвалио да му држава цвјета и да је на корак да постане Швајцарска. Када се једном затекао у иностранству у вријеме жетве у Црној Гори, књаз је од министра унутрашњих дјела телеграфски тражио да му одмах достави извјештај о љетини, приносима, стању стоке и здравственом стању народа.¹²⁷ Одговарајући на допис министра унутрашњих дјела, окружне власти су одмах доставиле тражене податке. Извјештаји окружних власти свједоче да превеликог разлога за задовољство и није било. У подгоричком округу, у којему су биле велике ораничне површине, стање је било дјелимично задовољавајуће. Пољски усјеви били су у добром стању, али неки усјеви (раж, овас и јечам) били су у лошем стању. Очекивало се и да у неким дјеловима ове области ни сијена неће бити недовољно.¹²⁸ У Колашинском округу жита добро напредују, али кромпир и кукуруз су у лошем стању.¹²⁹ За разлику од колашинског округа, у андријевичком округу озима жита слабо напредују, али се очекује да род кукуруза, уколико буду повољне климатске прилике, буде добар.¹³⁰ Стање усјева је било задовољавајуће у барској, ријечкој и брдској нахији.¹³¹

¹²⁶ Војвода Б. Петровић-Његош – капетану Б. Дробњаку, 10. 04. 1892, ДАЦГ, МУД, ф. 83, бр. 619.

¹²⁷ „Његово Височанство Господар из иностранства рад је знати какав је уопште бирићет у земљи. Изволите нас ушљед тога одма брзојавом извјестити у каквом су стању поједини усјеви, каквом сијено, стока и народно здравље у томе округу.” Министар унутрашњих дјела – свим окружним властима, 02. 06. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 96, бр. 542; О књажевој бризи за љетину, свједочанство је оставио и књижевник Симо Матавуљ, који се осамдесетих година 19. вијека налазио у црногорској служби. Матавуљ се приликом путовања из Црне Горе сусрео на жељезничкој станици са књазом, који га је најприје питао: „Је ли дажђело у нас овијех дана?”; С. Матавуљ, *Биљешке једној илусци*, Цетиње, 1975, 124.

¹²⁸ Ј. Лазовић – министру унутрашњих дјела, 02. 06. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 96, бр. 563.

¹²⁹ Колашински окружни суд – министру унутрашњих дјела, 02. 06. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 96, бр. 563/2.

¹³⁰ Андријевачки окружни суд – министру унутрашњих дјела, 02. 06. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 96, бр. 563/3.

¹³¹ Окружни капетан Зејнел-бег – министру унутрашњих дјела, 02. 06. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 69, бр. 566/7; Капетан П. Ђурашковић – министру

И поред забринутости због појава масовне глади, државна власт није имала план како да овај проблем ријеши, нити је хтјела, макар у назнакама, признати да такав проблем постоји у Црној Гори. Депримирајући извјештаји органа власти о сиромаштву и глади која влада у земљи, показују како је чврста завјера ћутања била направљена и с колико је самоувјерености званична идеологија идеализовала стварност. Ако би неке иностране новине покушале да покваре идеалну слику о приликама у Црној Гори, тврдећи да је немаштина и глад масовна појава, одлучно је одговорано да Црногорци, захваљујући Господару који се о њима очински брине, нијесу гладни ни у вријеме неродних година.¹³² Између идеологије која обмањује и стварности која разара једно друштво, стајала је државна власт која покушава да дијељењем жита или упослењем сиромашних поданика на јавним радовима, ублажи проблеме, али не и да започне да их трајно рјешава. Чињеница је да за десет или двадесет година мирног доба такве проблеме није било могуће ријешити, али је било могуће учинити да они барем буду мањег обима. Неспорно је да су честе појаве глади и масовно сиромаштво у Црној Гори, у великој је мјери, посљедица неповољних аграрних прилика и убрзаног демографског раста становништва. Подаци које саопштава економиста Жарко Булајић иду у прилог таквој тврдњи. Деценију након Берлинског конгреса (1889) у Црној Гори је било преко 1300 породица које уопште нијесу имале обрадиве земље (1.317), а 1900. године таквих је породица било 1.455. Такође, од 33.292 домаћинстава колико их је 1889. године било у Црној Гори, скоро три хиљаде породица (2.831) има мање од једног рала (1 рало = 1820 m²) обрадиве површине. Нешто више од 8500 домаћинстава има 1-3 рала, а скоро 7.000 домаћинстава посједује од 3-5 рала. Дакле, преко 50% црногорских домаћинстава има мање од 5 рала земље.¹³³ Домаћинства са оваквом структуром посједа чак ни у родним годинама нијесу могли обезбиједити пољопривредне производе за исхрану дуже од шест мјесеци. Примјера ради, приноси кукуруза са јед-

унутрашњих дјела, 02. 06. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 96, бр. 819; Управа даниловградске вароши – министру унутрашњих дјела, 02. 06. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 96, бр. 566/5.

¹³² Гадна клевета, „Оногшт”, бр. 25, 04. 11. 1900, 1.

¹³³ Ж. Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912)*, Титоград, 1959, 152, 203.

ног рала нијесу крајем 19. вијека прелазили 200 kg. Оваква структура посједа ораничних површина била је непромијењена и почетком 20. вијека. Црногорско домаћинство је 1889. године просјечно имало око 5 рала оранице.¹³⁴ Неповољна је била и структура ливадских површина, од чега је зависила најважнија привредна грана – сточарство. Године 1889. од 33.292 домаћинстава, њих 12.774 или 38,36% нема ни једну косу ливаде (1 коса = 3640 m²), а од 1-5 коса има 14.826 породица или 44,33%. Крупнијих промјена у власничкој структури није било ни на почетку 20. вијека.¹³⁵ Црногорско домаћинство је 1889. године просјечно имало нешто више од 2 косе ливаде (2, 29).¹³⁶ Овакав ситан посјед, који је у Црној Гори био доминантан, означава се као један од најзначајнијих узрока израженог сиромаштва и пропадања најширих слојева становништва. Пољопривреда са оваквом структуром посједа није омогућавала ни годишњу прехрану за већину породица у Црној Гори, а камоли акумулацију производа који би били изнесени на тржиште и којима би се обезбиједио економски напредак. Оваква перманентна оскудица максимално је исцрпљивала сељака и чинила га зависником од зеленашког слоја, што је убрзавало његово пропадање.¹³⁷

За економске прилике у Црној Гори посебно је било значајно стање сточарске привреде, будући да су стока и сточни производи била главни извозни артикли који су обезбјеђивали највећи дио новца за куповину жита. Стање сточног фонда за период од 1885. до 1905. године показује углавном негативан тренд. Према протоколу дација за 1885. годину, у Црној Гори је било 832.279 оваца и коза, и више од 124.000 говеди. У следеће двије године број сточних грла је незнатно растао, да би већ 1888. дошло до изразитог смањења сточног фонда – око 100.000 оваца и коза мање него 1885. и око 15.000 говеди мање него 1885. године. Наредне 1889. године број оваца и коза је сма-

¹³⁴ Године 1885. у Црној Гори је било 156. 499 рала; 1895. – 174.476 рала; 1900. – 178.758; Извор: М. Ђуровић, *Трговачки кайиштал у Црној Гори*, Цетиње, 1958, 102.

¹³⁵ Ж. Булајић, *Айрарни односи у Црној Гори (1878-1912)*, Титоград, 1959, 154.

¹³⁶ Године 1885. у Црној Гори је било 102.869 коса ливаде; 1895. – 114.094; 1900.- 122.752; Извор: М. Ђуровић, *Трговачки кайиштал у Црној Гори*, Цетиње, 1958, 102.

¹³⁷ Ж. Булајић, *Још једном о айрарним односима у Црној Гори 1878-1912*, Историјски записи, 1-2, 1983, 15.

њен за око 200.000 у односу на 1885. годину, а број говеди за више од 25.000 у односу на 1885. годину. Број ситне стоке који је Црна Гора 1885. имала, достигнут је тек 1895. године, а број говеди тек 1902. године. Од 1897. до 1905. године стално је опадао број ситне стоке (1897. године – 858.878; 1905. године – 662.449), која се углавном и извозила, а број говеди је веома споро растао (1897. године – 99.286; 1905. године – 115.140).¹³⁸ Када се овај број стоке посматра у односу на број домаћинства у Црној Гори (1889. године – 33.292; 1900. године – 37.298), онда се лако може уочити у коликој је мјери сточни фонд, у просјеку, био чинилац економске моћи црногорског становништва.

Показатељ немогућности црногорске власти да ублажи тешке посљедице економске кризе била су и масовна исељавања становништва. Од 1885. до 1905. године из Црне Горе се сваке године исељавало од двије-три хиљаде до десетак хиљада становника. У раздобљу од 1885. до 1892. године, на основу званичне евиденције, из Црне Горе се трајно иселило око 30.000 људи. Уколико знамо да је Црна Гора у наведеном раздобљу имала око 200.000 становника, онда је јасно о каквом се обиму исељавања ради. Очитијег доказа за озбиљност и дубину економске кризе у којој се Црна Гора перманентно налазила, готово да и не може бити.¹³⁹

Иако је у званичним новинама стално истицала своје напоре на комуникацијском повезивању Црне Горе, државна власт је овај велики задатак остварила само дјелимично и динамиком и квалитетом који увијек није био задовољавајући. Изградња колских путева одвијала се веома споро, уз честе прекиде радова који су трајали и по неколико година.¹⁴⁰ Таква се спорост не може увијек правдати

¹³⁸ Извор: Б. Маровић, *Сточарство Црне Горе 1860-1953*, Подгорица, 1998, 107.

¹³⁹ Опширније о овом проблему видјети: Ђ. Пејовић, *Исељавања Црногораца у 19. вијеку*, Титоград, 1962, 443-448; У својој студији Пејовић наводи и илустративни податак да се 1905. године у иностранству налазило више од 7.500 црногорских војних обвезника, од укупно 41.000 колико их је Црна Гора имала.

¹⁴⁰ Изградња пута између два важна трговачка центра Црне Горе – од Ријеке Црнојевића до Подгорице (30 km), започела је 1889, а пут је био завршен 1890. године. Споро је рађен пут од Ријеке Црнојевића до Вира (26 km) – започела је изградња 1896., а окончана 1905. године. Двије године раније (1903) отпочело се за прављењем колског пута од Бара до Улциња (30 km), који је завршен 1905. године. До 1905. године нијесу били завршени започ-

недостатком средстава, будући да је увелико коришћена бесплатна радна снага (војници) или радна снага која је исплаћивана житом које је црногорска влада добила на поклон. На основу неких докумената, може се закључити да је држава у већини случајева жељела да искористи бесплатну радну снагу, уводећи и обавезу десетодневне радне обавезе за све одрасло мушко становништво, али и да је изналазила начине да умањи трошкове око разних исплата.¹⁴¹ Обично се послије трасирања пута вршила подјела дионица „на чете”, при чему се утврђивало који дио пута једна чета треба да заврши.¹⁴² Када су на изградњи путу радили мјештани, онда је држава њихове наднице углавном плаћала житом. Из једног се документа може сазнати да је надница износила 4 kg жита.¹⁴³ У појединим случајевима држава је закључивала посао са грађевинским предузимачем за изградњу пута, али је то била много скупља варијанта коју власти нијесу радо практиковале.¹⁴⁴ Због неимања довољно средстава у буџету, чести су били прекиди радова и помјерања рокова завршетка.¹⁴⁵ Такође, и стална тежња државе да уштеди при изградњи пута, у многим случајевима се одразила на квалитет радова и карактеристике пута. Примјера ради, уобичајена ширина пута била је три метра, али је у појединим случајевима пројектована ширина износила два метра.¹⁴⁶ Квалитет изграђених колских путева био је често

ети колски путеви од Никшића до Грахова и Шавника, и до Подгорице до Колашина и Андријевице; Извор: *Педесет њ година на њресѝолу Црне Горе*, Цетиње, 1910, 239-241.

¹⁴¹ Окружни барски капетан – Министарству унутрашњих дјела, 06. 06. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 44, бр. 477; Војвода С. Поповић – Министарству унутрашњих дјела, 08. 03. 1887, ДАЦГ, МУД, ф. 46, бр. 341; С. Врбица и С. Андрић – Ф. Петровићу, 14. 02. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 50, бр. 230; Окружни капетан Лазовић – Ф. Петровићу, 16. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 54, бр. 80; Окружни капетан Лазовић – Ф. Петровићу, 18. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 54, бр. 91; Војвода С. Поповић – Ф. Петровићу, 11. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 54, бр. 54.

¹⁴² Н. Кусовац – дежурном ађутанту, 06. 01. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 54, бр. 27.

¹⁴³ Ф. Петровић – војводи Б. Петровићу, 23. 02. 1890, ДАЦГ, МУД, ф. 61, бр. 224.

¹⁴⁴ Ф. Петровић – радницима, 15. 05. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 51, бр. 1311.

¹⁴⁵ Ф. Петровић – предузимачима, 26. 08. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 45, бр. 889; Ф. Петровић – Машу Станкову, 21. 06. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 51, бр. 1530.

¹⁴⁶ Ф. Петровић – С. Врбици, 19. 08. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 45, бр. 843; Уговор командира Н. Кусовца, 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 54, бр. 27.

проблематичан. Тако, непуне двије године након завршетка економски веома важне саобраћајнице од Вирпазара до барског пристаништва, пут није био за употребу. У извјештају локалних власти наводи се да је на више мјеста пут пропао, да је вода однијела пјешчану подлогу, и да је на неким мјестима изникла трава па се не зна да је ту пут.¹⁴⁷ И поред оправке, неколико година касније овај пут је опет био неупотребљив. У једном се извјештају (1893) каже да је пут од Бара до Вирпазара на шест мјеста затрпан, тако да кола (кароца) не могу проћи, а мост на овом путу је у таквом стању да ни пјешаци не могу преко њега.¹⁴⁸ Честа су била оштећења и на путевима од Бара према Улцињу и Скадру.¹⁴⁹ И у улцињском крају путеви су често били потпуно ван употребе, па су се редовно, након неколико година, они морали оправљати.¹⁵⁰ Слично је стање било и на неким другим дионицама.¹⁵¹ Крајем 1900. године бригадир Ј. Мартиновић саопштава министру унутрашњих дјела да су путеви у Морачкој нахији у већини случајева непроходни, те да је ова нахија због оштећења пута према Никшићу, изгубила везу с Херцеговином.¹⁵²

Резултати црногорске власти да изгради путеве током двадесетак година мирног доба несумњиво нијесу били мали када се по-

¹⁴⁷ П. Јововић – Министарству унутрашњих дјела, 17. 09. 1890, ДАЦГ, МУД, ф. 60, бр. 524.

¹⁴⁸ П. Јововић – Министарству унутрашњих дјела, 24. 10. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 91, бр. 297.

¹⁴⁹ Ј. Дервишагић – Министарству унутрашњих дјела, 07. 10. 1889, ДАЦГ, МУД, ф. 104, бр. 901.

¹⁵⁰ Војвода С. Поповић – Министарству унутрашњих дјела, 24. 12. 1894, ДАЦГ, МУД, ф. 97, бр. 108.

¹⁵¹ С. Врбица – Министарству унутрашњих дјела, 28. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 98, бр. 117;

¹⁵² М. Ђукановић – Министарству унутрашњих дјела, 16. 02. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 98, бр. 119; Војвода Б. Петровић – командиру К. Бошковићу, 03. 05. 1895, ДАЦГ, МУД, ф. 98, бр. 175.

¹⁵² „...Такођер и пут, који води од Колашина преко Липова к Вратлу и служи за саобраћај међу овом и Никшићком нахијом налази се у најнесретнијем стању, тако да су чести случајеви пропадања коња, особито Вратлом и глибовима преко Липова. Овај пут спада међу најважније путове ове нахије и једина је то пријека веза међу Херцеговином и овијем крајевима, а као што рекох веома важан особито љети, ће на стотине коња за жито у Колашин долазе...”; Бригадир Ј. Мартиновић – министру унутрашњих дјела, 26. 09. 1900, ДАЦГ, МУД, ф. 109, бр. 928.

сматрају збирно, односно као број километара изграђеног пута до 1905. године (око 250 km), али динамика овог посла током протеклих четврт вијека, није била задовољавајућа. Подгорица, као највећи град и трговачки центар у Црној Гори, повезана је колским путем са Никшићем тек 1892. године, што ће рећи тринаест година након њеног уласка у састав црногорске државе. Са Цетињем је комуникацијски повезана двије године раније (1890), путем преко Ријеке Црнојевића, а са Колашином 1908. године. Веза између Подгорице и Андријевице, као крајње тачке на сјевероистоку Црне Горе, није била успостављена ни до краја 1910. године. С друге стране, колски саобраћај је између Никшића и Цетиња могао бити успостављен тек 1892. године, а колски пут између Никшића и Грахова није био завршен ни до 1910. године. Зачуђујућа је и чињеница да је Бар повезан са залеђем (Вирпазаром) тек десет година послје његовог уласка у састав црногорске државе, а да се колским путем од Бара до Цетиња није могло путовати прије 1905. године. Такође, невјероватно је да је требало да прође тридесет година да би се успоставио колски саобраћај између Бара и Колашина, крајњих тачака Црне Горе, правцем сјевер-југ, или више од тридесет година да би се успоставио колски саобраћај између Подгорице и Грахова, односно Грахова и Андријевице, крајњих тачака црногорске државе правцем исток-запад.

Црногорска држава је, поред ових проблема, морала имати и проблем недостатности буџетских прихода, који су били посљедица свих ових невоља заједно. Осамдесетих година цјелокупни државни приходи били су око 750.000 фиорина, док су редовни (званични) расходи износили 570.000 фиорина (1884). Наравно, ово су званични подаци, који показују идеалну равнотежу прихода и расхода. Да су државне финансије биле далеко од идеалног омјера, открива чињеница да Црна Гора већ почетком 1882. године дугује око 2.200.000 фиорина, што је за црногорске прилике невјероватно висока сума (готово три званична годишња буџета). У које је сврхе утрошена оволика сума, могуће је само дјелимично утврдити. То само потврђује да су званични протоколи расхода нетачни. Државна каса је често била празна, па су се морали узимати веома неповољни краткорочни кредити или позајмљивати од књаза, неких министара, трговаца или чак из благајне руског посланства.¹⁵³ Де-

¹⁵³ М. Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960, 212, 214.

фицит државног буџета тако је попуњаван на најгори могуће начин – новим задуживањем.¹⁵⁴

Лажно приказивање државних финансија практиковано је и касније. Државни приходи за 1895. годину, према званичном пописнику Министарства финансија, били 1.055.793 фиорина, а расходи такође 1.055.793 фиорина. Иста је уравнотеженост државних прохода и расхода приказивана и наредних година.¹⁵⁵ Разумије се, ријеч је о фиктивном приказу државних финансија, јер подаци о задуживању Црне Горе код иностраних банака у периоду од 1885. до 1905. године, које саопштава Мирчета Ђуровић, недвојбено указују да су државни расходи увелико премашивали приходе. Зато је скоро сваке, или сваке друге године, било неопходно узимање неколико страних кредита.¹⁵⁶ Већ 1889. године Црна Гора је имала спољни дуг од два милиона фиорина, а њени годишњи буџетски приходи износили су тада око 800.000 фиорина. Тај спољни дуг Црне Горе стално је растао јер држава није могла из сопствених извора обезбиједити најосновније функционисање, односно, није могла обезбиједити буџетску равнотежу. На крају 19. вијека, 1900. године, спољни дуг је износио 4,5 милиона фиорина, а годишњи приходи Црне Горе износили су тада нешто преко 930.000 фиорина.¹⁵⁷ Само на годишње ануитете за ове зајмове одлазило је више од 200.000 фиорина. Овакво стање државних финансија свједочи да Црна Гора за скоро три деценије живота у миру није успјела да ријешити, него чак ни да ума-

¹⁵⁴ К. Губастов, руски посланик у Црној Гори – књазу Николи, 11. 02. 1899, БИИЦГ, Документа из епохе краља Николе, ф. 57.

¹⁵⁵ Табеларни извод буџетских прихода и расхода 1894-1901, ДАЦГ, Министарство финансија, III/6 – 38.

¹⁵⁶ Године 1889. узета су три инострана кредита у висини од преко 600.000 фиорина. Двије године касније добијена су три кредита, вриједности преко 600.000 фиорина. Затим, 1890. године бечка Лендер бакна дала је Црној Гори кредит од 250.000 фиорина, а 1892. Отоманска банка кредит од око 100.000 фиорина. Наредне године (1893) узет је кредит од чак милион фиорина. Године 1895. узета су три кредита (око 150.000 фиорина), а 1896. два кредита (скоро 200.000 фиорина). Затим је 1897. извршено задуживање код двије иностране банке, у висини од преко 300.000 фиорина, а 1898. код три банке, на износ од око 400.000 фиорина. Двије године касније (1900) узета су три инострана кредита, вриједности преко милион фиорина. Видјети: М. Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960, 273.

¹⁵⁷ М. Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960, 218, 241.

њи, проблем економске основе своје државности. И поред територијалних добитака и предности „мирног живота”, она је остала оно што је и прије тога била – издржавана земља, а терет тог издржавања, највећим дијелом, и даље је падао на Русију. Њен тешки финансијски положај и даље је званично објашњаван као посљедица неповољног окружења у коме се као држава налази.¹⁵⁸ Без обзира на то колико су такви разлози уистину били узрок њеном тешком финансијском стању, црногорска држава била је због тога ограничена не само у својим економским плановима већ, што је још важније, и у вођењу државне политике. Држава која је размишљала о рату као о логичном епилогу својих тежњи, није могла без иностране помоћи издржавати ни најмањи контингент стајаће војске, нити предузети један крупнији политички потез без одобрења велике силе која својим новчаним дотацијама одржава равнотежу њеног буџета.

Упркос тешком економском стању, црногорска власт је наставила да шири оптимизам и да одржава идеалну слику о приликама у земљи. У званичним новинама криза није постојала, већ само хвалоспјеви, успјеси и планови, којима су и почели први дани мирног доба. С лијепим плановима и оптимистичким прогнозама, црногорска државна идеологија је ушла и у 20. вијек. По ко зна који пут обећавано је да ће завршетком радова на неком путу доћи до наглог економског преображаја или да ће ускоро бити започет неки велики подухват. Почетком 1902. године најављиван је скори завршетак пута од Чекања (Катунска нахија) до Даниловграда, који је започет 1900. године. Сматрало се да ће овај пут бити један од најважнијих и најкориснијих у Црној Гори.¹⁵⁹ У то вријеме књаз Никола је изјавио како ради на томе да барем до Подгорице буде изграђена железничка пруга, а не одустаје ни од идеје о регулисању тока ријеке Бојане.¹⁶⁰ Нешто касније најављена је и изградња железничке пруге

¹⁵⁸ „Наша мала земља налази се притјешњена између двије велике силе, с једне стране Аустрија, са њеним тешким тарифним системом, који она наспрам нас одржава на веома непријатељски начин, а с друге стране Турска, истина боље расположена наспрам нас, али њена добра воља паралисана је нехатом њених чиновника. Економска ситуација у којој се налазимо веома је тешка.”; Г. Вуковић, министар иностраних дјела – П. Депреу, француском посланику у Црној Гори, 28. 07. 1897, БИИЦГ, *Документи из епохе краља Николе*, ф. 57.

¹⁵⁹ Дописи (Ф. Пејовић), „Глас Црногорца”, бр. 6, 09. 02. 1902, 1.

¹⁶⁰ Дописи, „Глас Црногорца”, бр. 12, 23. 03. 1902, 4.

ге од Никшића до Бара.¹⁶¹ За крај 1903. био је најављен завршетак пута од Бара до Улциња, дужине 26 km, који је започет првих мјесеци ове године.¹⁶² Поред изградње саобраћајница, за остваривање планираног економског препорода истицана је важност трговине и занатства. Да би ове дјелатности биле унапријеђене, на Цетињу је 1903. основано „Друштво за потпомагање заната и трговине у Црној Гори”.¹⁶³ Већ почетком 1904. године писало је у званичној штампи да у Црној Гори постоји прави покрет за развијање привреде, у коме учествују енергични и самосвјесни људи. Управо сљедбеници тог покрета основали су „Прву никшићку штедионицу”, у којој су акционари држава, те домаћи и инострани капиталисти. Наговјештава се да ће њихов први задатак бити да подигну модерну фабрику пива, која не само да ће својим квалитетним производом сузбити увозно пиво на црногорском тржишту него ће овладати и иностраним тржиштима. Претпоставља се да би пиво могло имати проћу у јужној Италији и сјеверној Албанији, а потписник текста се нада да ће ново црногорско пиво овладати барем Скадром, исто као што је српско пиво овладало Цариградом.¹⁶⁴ Умјесто фабрике пива, било је приједлога да се најприје подигне фабрику за прераду коже, јер је она Црној Гори потребнија. На скадарском пазару, сматра аутор приједлога о изградњи кожарске фабрике, најприје треба да се нађе кожа из Црне Горе, па тек онда пиво. Модерну фабрику за прераду коже наводно је лако направити. Потребно је само бити упоран и вриједан. Аутор чланка сматра и да је неопходно да Црна Гора подиже индустрију, јер је то једини начин да побиједи сиромаштво.¹⁶⁵ А када је 1905. године почела изградња жељезничке пруге од Бара до Вирпазара и изградње пристаништа у Бару, црногорска

¹⁶¹ Дописи, „Глас Црногорца”, бр. 10, 10. 03. 1901, 3.

¹⁶² Бар, 16. септембра, „Глас Црногорца”, бр. 40, 20. 09. 1903, 2; Саобраћајница од Бара до Улциња завршена је тек 1906. године.

¹⁶³ Једна наша привредна тековина, „Глас Црногорца”, бр. 20, 10. 05. 1903, 2.

¹⁶⁴ „Овоме подузећу радује се сваки прави пријатељ нашег економског развитка и жели одважним подузетницима добри успјех, предочујући им „Косовљанина” јагодинско пиво, које служи на час цијелој Србији, јер је оно и Цариградом овладало, те је жеља потписатог, да бар наше са Скадром овлада.”; Привредни напредак у Никшићу (Озринић), „Глас Црногорца”, бр. 8, 21. 02. 1904, 3.

¹⁶⁵ Потреба кожарске фабрике у Црној Гори, „Глас Црногорца”, бр. 16, 17. 04. 1904, 3.

власт је славodobитно саопштила да су ови подухвати доказ да је она почела озбиљно да ради на стварању услова за економско благостање. Свечаностима поводом почетка ових радова присуствовао је и књаз.¹⁶⁶ Полажући камен-темељац за ново пристаниште у Бару, књаз Никола је пожелио да овај подухват буде од користи држави и црногорском народу.¹⁶⁷ Корист за државу и народ очекивала се и од оснивања Црногорске банке (1905), јер се сматрало да ће она својим повољним кредитима подстаћи развој трговине и помоћи да се реализују многи привредни подухвати.¹⁶⁸ Коментаром у „Гласу Црногорца” Црногорци су позивани да приону на рад, уз подсећање да треба озбиљно радити да се развију све гране народне привреде како би Црна Гора била у стању да ријеши своја животна питања. Поданици се позивају на сложни заједнички напор, који треба да резултира економским благостањем и напретком. Њихова обавеза да се посвете економском препороду земље сматра се патриотским задатком на који их обавезују поднесене жртве њихових предака за очување црногорске независности.¹⁶⁹

Упркос оптимизму и задовољству, који је владао на страницама званичних новина, црногорска власт је на почетку 20. вијека имала довољно разлога да буде забринута својим учинцима и стањем у коме се Црна Гора налази. Након неколико деценија живота у миру, најављивани и жељени економски просперитет, није остварен у мјери која би се могла сматрати значајном. Изостанком таквог економског преображаја, црногорска власт није могла да се ослободи терета одговорности за тешко економско стање, за привредно застојање Црне Горе и за egzистенцијалну угроженост великог дијела становништва. Наравно, она је покушавала да ове проблеме минимизира или укрије, али послије 1905. године, када у Црној Гори

¹⁶⁶ Домаће вијести, „Глас Црногорца”, бр. 10. 12. 03. 1905, 3.

¹⁶⁷ Дописи, „Глас Црногорца”, бр. 11, 19. 03. 1905, 3.

¹⁶⁸ Дописи, „Глас Црногорца”, бр. 30, 30. 07. 1905, 2.

¹⁶⁹ „Отресимо се егoистичних интереса и индивидуалног слабвољубља, презримо завист и личну пакост, па кренимо сложено на поље рада, корисног и патриотског и спремајмо се да могнемо издржати привредно-економску борбу, која нас је увелико обухватила. Не заборавимо, да ми то морамо учињети, ако хоћемо да будемо синови наших славних предака, који витешким прегалаштвом очуваше вјековима независност и самосталност нашој отаџбини.”; Прионимо на рад, „Глас Црногорца”, бр. 41, 27. 09. 1903, 1.

постоји и парламентарна опозиција са својим гласилима, скривање проблема није било увијек лако остварити.

По свом карактеру, економски проблеми Црне Горе били су на почетку 20. вијека готово исти као и деценију или двије раније, с тим што су размјере тих проблема у понечему биле и веће. И даље је било појава масовне глади, општег сиромаштва, недостатка обрадивог земљишта, исељавања због економских разлога... Исто као и свих претходних година, и почетком 1905, рецимо, Министарство унутрашњих дјела је добијало на десетине дописа обласних управитеља, у којима се тражи да држава помогне прехрањавању фамилија које су животно угрожене због глади.¹⁷⁰ На ове молбе, које су увијек пристизале у вријеме зимских мјесеци (децембар-фебруар), јер је тада почињала несташица жита, Министарство је углавном одговарало на исти начин: држава нема средстава да помогне. Крајем јануара 1905. министар унутрашњих дјела је Обласној управи у Подгорици, која му је тражила помоћ за изгладњеле породице, одговорио да држава, с обзиром на то да је превелик број угрожених породица, не може „никакве помоћи указати.” Министар предлаже Обласној управи да храну за ове породице обезбиједити преко племенских капетана, који би у својим капетанијама требало да прикупе помоћ или да угроженим породицама обезбиједе некакву зараду. Поред тога, министар унутрашњих послова предлаже и да се помоћ обезбиједи милостињом коју би од грађана Подгорице прикупило какво поуздано лице.¹⁷¹ Сличну је молбу министру унутрашњих дјела упутила у исто вријеме и Управа катунско-ријечке области. Заступник обласног управитеља обавјештава Министарство да се у веома тешком стању налази око двадесет породица, са 5-8 чланова, а да им Обласна управа не може помоћи.¹⁷² На овај допис министарство је одговорило на уобича-

¹⁷⁰ „Речене фамилије остале су и даље у великој оскудици, тако да немају ни ручка ни вечере, а то готову је све нејач, те се моли Министарство, да би колико је сјутра издало телеграфску наредбу, у погледу указивања истијема какве помоћи, иначе ће помријети од глади.”; Ш. Поповић, обласни управитељ у Подгорици – Министарству унутрашњих дјела, 23. 01. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 235.

¹⁷¹ А. Радовић, министар унутрашњих дјела – Обласној управи у Подгорици, 25. 01. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 165.

¹⁷² А. Вукотић, заступник обласног управитеља Катунско-ријечке области – Министру унутрашњих дјела, 18. 02. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 534/3.

јен начин: држава нема средстава да помогне.¹⁷³ Држава такође није могла овај проблем ријешити ни обезбјеђивањем каквог-таквог запослења на јавним радовима, јер никаквих радова није било. Посла за оне који су се жељели прехранити није било чак ни у најбогатијим крајевима Црне Горе. Почетком 1905. године у Бару су безуспјешно тражили посао сиромаси из свих крајева Црне Горе. Обласни управитељ о томе јавља Цетињу: „Сваким даном долазе да траже рада из свих крајева Црне Горе па пошто рада нема, морамо их враћати, а пошто су то сиромаси који ни леба немају, били смо принуђени и леба им давати за повратак, а нема се окле.“¹⁷⁴ Обласни управитељ у Бару је предлагао министру унутрашњих дјела да се ови људи ангажују на насипању пута од Бара до Улциња, али да му се најприје одобри један зајам, јер Управа нема никаквих средстава за ту сврху.¹⁷⁵

Као и претходних година, обласне управе су периодично достављале Министарству унутрашњих дјела детаљне извјештаје о стању усјева, приносима, стању стоке, путевима, исељавању. У овим извјештајима било је показатеља лошег економског стања. У многим областима црногорске државе стање усјева је било незадовољавајуће, а понегдје је долазило и до значајног смањивања сточног фонда. Обласни управитељи указују и на сталне економске миграције и егзистенцијалну угроженост бројних фамилија.¹⁷⁶ У једном се извјештају наводи да „постоји повећи број фамилија, којима пријети озбиљна опасност, усљед мањкаmenta животних намирни-

¹⁷³ А. Радовић, министар унутрашњих дјела – Обласној управи Цетиње, 18. 02. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 534/1

¹⁷⁴ М. Петровић, управитељ Приморско-црмничке области – А. Радовићу, министру унутрашњих дјела, 22. 03. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 932.

¹⁷⁵ М. Петровић, управитељ Приморско-црмничке области – Министру унутрашњих дјела, 23. 03. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 933.

¹⁷⁶ Бригадир Ј. Мартиновић, управитељ Морачко-васојевићке области – Министру унутрашњих дјела, 21. 01. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 405; Војвода Ђ. Петровић, управитељ Никшићке области – Министру унутрашњих дјела, 27. 01. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 309; Бригадир Ј. Мартиновић, обласни управитељ у Колашину – Министру унутрашњих дјела, 22. 05. 1906, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 1749; А. Вукотић, заступник обласног управитеља Катунско-ријечке области – Министру унутрашњих дјела, 30. 05. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 1770; М. Петровић, управитељ Приморско-црмничке области – Министру унутрашњих дјела, 20. 09. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 3073;

ца”, као и да је масовна глад наступила много прије него се очекивало.¹⁷⁷ Лоше је било и стање путева, посебно сеоских, тако да је била отежана и комуникација између појединих крајева. Слаба комуникацијска повезаност утицала је на неуједначеност цијена животних намирница, односно, на скупоћу. Тако је у Улцињу 100 kg пшенице било јефтиније за шест круна него у Бару (у Улцињу 16 круна, у Бару 22 круне), иако се радило о градовима који су удаљени један од другог тридесетак километара. На Виру, који је око четрдесет километара удаљен од Бара, за исту количину требало је платити двије круне више него у Бару. Сличне су разлике постојале и између цијена осталих пољопривредних производа, као и цијена стоке.¹⁷⁸ Без обзира на варирање цијена животних намирница, ова разлика је увијек постојала.¹⁷⁹

Проблем глади због неродне године, који је пратио Црну Гору од почетка „мирног доба”, није је напуштао ни на његовог крају, 1912. године. Почетком 1912. године заступник обласног управитеља Зетско-брдске области извјештава надлежно министарство да велики број породица скапава од глади, и да пријете најгоре посљедице ако им се одмах не притекне у помоћ.¹⁸⁰ Због великих размјера глади, локалне власти су, исто као и претходних година, достављале спискове породица којима је хитно потребна помоћ од државе, а број угрожених породица био је велик.¹⁸¹ Локалне власти су тражиле од владе да започне неке јавне радове, попут поправке путева, како би се људима који не могу купити ни зрно жита дала могућност да зараде и тим новцем плате жито које би им држава на-

¹⁷⁷ А. Вукотић, заступник управитеља Катунско-ријечке области – Министру унутрашњих дјела, 23. 02. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 599.

¹⁷⁸ М. Петровић, управитељ Приморско-црмничке области – Министру унутрашњих дјела, 03. 01. 1906, ДАЦГ, МУД, 1906, бр. 108.

¹⁷⁹ М. Драговић, секретар обласне управе у Бару – Министру унутрашњих дјела, 31. 12. 1904, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 33; М. Петровић, управитељ Приморско-црмничке области – Министру унутрашњих дјела, 10. 05. 1905, ДАЦГ, МУД, 1905, бр. 1558.

¹⁸⁰ Бригадир Б. Бошковић – М. Ђукановићу, министру унутрашњих дјела, 19. 03. 1912, ДАЦГ, Министарски савјет (МС), ф. 19, бр. 132.

¹⁸¹ М. Радошевић, капетан вражегрмски – Управи Зетско-брдске области, 19. 01. 1912, ДАЦГ, МС, ф. 19, бр. 131; Заступник обласног управитеља Зетско-брдске области – Министарству унутрашњих дјела, 07. 02. 1912, ДАЦГ, МС, ф. 19, бр. 131/2.

бавила по повољној цијени.¹⁸² Према подацима из Морачко-ровачке области, која је имала око 20.000 становника, и која се у црногорским оквирина не убраја у сиромашне, жита нијесу имале 1604 породице, са 8403 члана.¹⁸³

На велике размјере економске кризе у којој се почетком 20. вијека налазила Црна Гора, указивали су и други показатељи. За минималну прехрану становништва и даље недостајало око 6.000 тона.¹⁸⁴ Према једној рачуници, Црној Гори је недостајало око 10.000 тона жита, док се домаћом производњом обезбјеђивало око 20.000 тона.¹⁸⁵ Званични подаци о увозу пољских и вртларских производа указују да се годишње увозило више од 6.000 тона, и то већином жита.¹⁸⁶ Постоји рачуница према којој је почетком 20. вијека за прехрану црногорског становништва било потребно око 500.000 стари жита (1 стар=60 kg), а недостајало је око 163.000 стари. Један дипломата на Цетињу је израчунао да Црна Гора нема средстава да набави храну за 25% свог становништва.¹⁸⁷ На основу ових података може се закључити и да је Црној Гори недостајало око 50.000 рала оранице да би обезбиједила прехрану за читаво становништво.¹⁸⁸

И статистички подаци о стању сточног фонда почетком 20. вијека (период 1905-1910), наводе на закључак да црногорско сточарство није у овом периоду знатније напредовало. Број ситне стоке је од 1905. до 1908. незнатно растао, да би од 1908. године па до почетка свјетског рата стално опадао. С друге стране, број круп-

¹⁸² Командир Ј. Меденица – Министарском савјету, 01. 02. 1912, ДАЦГ, МС, ф. 19, бр. 51.

¹⁸³ М. Меденица, заступник обласног управитеља Морачко-ровачке области – М. Ђукановићу, министру унутрашњих дјела, 06. 02. 1912, ДАЦГ, МС, ф. 19, бр. 61.

¹⁸⁴ Ако је за годишњу прехрану било потребно 120 kg жита по становнику, онда је за 220.000 црногорских држављана требало прибавити око 26.000 тона. Будући да се годишње није могло произвести више од 20.000 тона жита, недостајало је око 6.000 тона.

¹⁸⁵ М. Ђуровић, *Црнојорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1906, 270.

¹⁸⁶ Статистика увоза и извоза 1905-1910, Цетиње, 1911.

¹⁸⁷ Ђ. Пејовић, *Исељавања Црнојорца у XIX вијеку*, Титоград, 1962, 248-249.

¹⁸⁸ Према званичним подацима, Црна Гора је 1910. године имала скоро 170.000 рала. Жито се сијало на преко 130.000 рала (кукуруз – 90.000 рала, пшеница – 45.000 рала), а са једног рала се добијало од 150-200 kg рода.

не стоке је од 1905. године стално опадао, и то за 5-10.000 грла годишње.¹⁸⁹

Црногорска привреда имала је и почетком 20. вијека негативан трговински биланс. Иако тек од 1905. године постоје прецизни подаци о цјелокупном црногорском увозу и извозу, на основу неких фрагментарних статистика може се утврдити тај негативни тренд. Статистика извоза и увоза између Црне Горе и Аустро-Угарске за период од 1891. до 1900. године, а Монархија је била главни трговински партнер Црне Горе, указује на величину тог негативног биланса. У овом десетогодишњем периоду Црна Гора је извезла роба у вриједности око 5.200.000 фиорина, а увезла је роба за преко шест милиона фиорина. У само три од десет година, Црна Гора је имала позитиван трговински биланс са Аустро-Угарском, а током седам година – негативан. Истина, било је година када је њен негативни биланс био само неколико хиљада или неколико десетина хиљада фиорина, али и година када је износио неколико стотина хиљада фиорина (1892, 1893, 1894).¹⁹⁰ Током 1905. године извезено је роба у вриједности од око 850.000 фиорина, а увезено роба чија је вриједност прелазила 2.300.000 фиорина.¹⁹¹ Према званичној статистици, за шест година, од 1905. до 1910, извоз је имао вриједност од око 12.500.000 перпера, док је у истом периоду увезено роба у вриједности од око 37 милиона перпера. Увоз је, дакле, био скоро троструко већи од извоза.¹⁹²

Поред негативног трговинског биланса, црногорску државу оптерећивао је почетком 20. вијека и проблем спољних дугова. Према једној биљешци министра финансија Андрије Радовића, Црна Гора је крајем 1906. године само аустроугарским банкама дуговала више од 1.500.000 круна.¹⁹³ У исто вријеме укупна сума буџетских прихода износила је око 2.000.000 круна.¹⁹⁴ Три године касније, црногорска влада је узела тзв. „лондонски зајам”, који је износио 5.190.000 перпера (око 2.600.000 круна). Од тада па до уласка у Бал-

¹⁸⁹ Б. Маровић, *Сточарство Црне Горе 1860-1953*, Подгорица, 1998, 107.

¹⁹⁰ М. Ђуровић, *Трговачки календар у Црној Гори*, Цетиње, 1958, 179.

¹⁹¹ Исто, 244.

¹⁹² Статистика увоза и извоза за године 1905-1910, Цетиње, 1911.

¹⁹³ Стање Књ. Министарства финансија и грађевина на дан 14. новембра 1906, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1906, бр. 102.

¹⁹⁴ М. Ђуровић, *Црногорске финансије*, 316.

канске ратове (1912), задужила се поново и код бечких банака, тако да је њен спољни дуг пред почетак рата износио 9.500.000 перпера, а њени укупни буџетски приходи били су 1912. године 5.700.000 перпера.¹⁹⁵ Поред ових дуговања, постојала су и дуговања о којима нема података, будући да се радило о тајним руским зајмовима. Када се све то узме у обзир, јасно је да је црногорска држава имала великих тешкоћа у обезбјеђивању буџетске равнотеже, тј. у обезбјеђивању потребних финансијских извора за своје функционисање. Финансијски извори којима је располагала очито да за то функционисање нијесу били довољни. Наравно, према званичним подацима, годишњи буџет црногорске државе био је углавном уравнотежен, што значи да су приходи у потпуности покривали расходе.¹⁹⁶ Од 1903. до 1909. године само су, наводно, 1903. и 1909. буџетски расходи били већи од државних прихода, док је свих осталих година оствариван знатан буџетски суфицит.¹⁹⁷ Ови подаци су, наравно, били фиктивни. У буџету су углавном тачно приказивани приходи, осим руских субвенција које су 1908. године прелазиле суму од 1,5 милиона перпера, док су расходи само дјелимично приказивани. У буџету није било ванредних расхода, а најчешће ни стварних сума које су биле потребне за функционисање појединих државних институција. Због тога се дешавало да влада током године знатније прекорачи суму расхода, чак и до једне трећине планираног буџета.¹⁹⁸ И на осно-

¹⁹⁵ Исто, 251-261.

¹⁹⁶ Буџет за 1911. годину, Цетиње, 1911, 42-47, 52-97; Према наведеним ставкама, приходи од дације, царина, монопола, такси и осталих пореза, износили су нешто преко три милиона перпера, док су привредне установе и имања доносиле више од 600.000 перпера. С разним ванредним приходима, то је чинило суму од 4.015.132 перпера прихода. Државни расходи су износили 2.972.640 перпера, и били су подијељени по следећим ставкама: 1. Врховна државна управа (Владалачки Дом, Народна Скупштина, Министарски Савјет, Државни Савјет, Главна државна контрола, Краљева канцеларија) – 1.040.404 перпера; 2. Министарство унутрашњих дјела – 933.246 перпера; 3. Министарство иностраних дјела – 176.810 перпера, а диспозициони фонд министарства – 66.870 перпера; 4. Министарство правде – 300.040 перпера; 5. Министарство финансија и грађевина – 628.791 перпера; 6. Министарство војно – 260.000 перпера; 7. Министарство просвјете и црквених послова – 605.839 перпера.

¹⁹⁷ *Педесет ј година на јресџолу Црне Горе 1860-1910*, Цетиње, 1910, 198-199, 202—203.

¹⁹⁸ М. Ђуровић, *Црногорске финансије*, 323.

ву сачуваних приједлога државног буџета може се утврдити да су суме буџетских расхода пројектоване произвољно. Ако би се у једном приједлогу појавио дефицит, предрачуни расхода су произвољно смањивани или су, да би се на папиру добио буџетски суфицит, неке ставке избаћиване из нацрта буџета. Тако су у једном нацрту главног буџета за 1903. годину расходи били већи од прихода за 102.982 круне, а већ у наредном нацрту, када су смањени неки расходи и уклоњене ставке расхода за ванредне ситуације и помоћ сиромашнима, појавио се буџетски суфицит од 4.017 круна.¹⁹⁹ Црногорски буџет имао је још једну велику ману: био је то буџет, како констатује економски историчар Мирчета Ђуровић, изразито административног карактера. Готов читав буџет пројектован је за одржавање државног апарата, односно, за покривање трошкова плата, а савим незнатна средства била су намијењена улагању у развој привреде.²⁰⁰ Већину прихода држава је, дакле, користила за одржавање сопственог апарата. Када чак ни у званичном буџету нема расхода који су намијењени улагању у привредне активности, онда је логично поставити питање: колико је новца, и из којих извора, држава улагала у развој националне економије?

Економска криза која је у Црној Гори владала почетком 20. вијека, утицала је и на све масовније исељавање. Подаци о тим економским миграцијама најбољи су показатељ размјера кризе и немогућности црногорске власти да је колико-толико ублажи. Од почетка вијека све је био већи број Црногораца који су због економских разлога одлазили у Америку и Србију. Током 1903. године издато је било 6.000 пасоша за Америку, а наредне године издато је 1.259 пасоша. Према подацима које саопштава историчар Ђоко Пејовић, само за три мјесеца 1907. године пасош за одлазак у Америку добило је више од четири хиљаде Црногораца. Уочи периода ратова 1912. године у Америци је било око 20.000 црногорских држављана, или скоро 10% становништва Црне Горе. Значајан је био и број Црногораца који су због економских разлога одселили за Србију. Прецизни подаци о томе сачувани су само за период од почетка 1904. до почетка 1906. године. У том периоду иселило се више од пет хиљада Црногораца. Уколико је тај миграциони вал у наредних неколи-

¹⁹⁹ Главни буџет државних прихода и расхода за 1903. годину, АБО ДМЦ, Накнадно инвентарисани разни списи.

²⁰⁰ М. Ђуровић, *Црногорске финансије*, 318.

ко година био и десет пута мањи, ипак је ријеч о великом броју исељеника.²⁰¹

Почетком 20. вијека дошло је до неких нових процеса у црногорској економији, који су као појава били несумњиво значајни, али финансијски ефекти које су произвели, нијесу ни из приближно одговарали том значају. Почетком 20. вијека установљена је прва банка у Црној Гори (1901), чији су главни акционари углавном били припадници имућнијег трговачког слоја, а до 1910. године основано је укупно пет банака и једна штедионица. Црногорске банке имале су невелик, иако сталан раст банковног капитала, али новац којим су оне располагале није био довољан за већа улагања у привредни сектор или за интервенције на тржишту. Основна дјелатност ових банака била је давање краткорочних зајмова и пословање преко текућих рачуна, тако да су највеће приходе остваривале од камата и провизија. Непосредно пред почетак Балканских ратова (1911), банке су дале више од пет милиона перпера кредита физичким лицима, што је већа сума од годишњег буџета Црне Горе. Такав обим задуживања у великој мјери је био условљен егзистенцијалном угроженошћу бројних црногорских подродица.²⁰²

Крајем 19. и првих година 20. вијека у Црну Гору долази инострани капитал, углавном италијански. Послије оснивања енглеског трговачко-саобраћајног друштва Англо-монтенегрин, које је радило од 1894. до 1904. године, црногорска влада дала је италијанском акционарском друштву концесију за експлоатацију дувана, чији је промет имао монополски карактер. Италијанско друштво је у Подгорици изградило фабрику за прераду дувана, која је отпочела с радом 1905. године. У фабрици је радило око 150-200 радника. Иако је црногорска влада уговором створила изузетно повољне услове за рад Друштва, великих економских ефеката није било. Осим што је запослило извјестан број радника, италијанско акцио-

²⁰¹ Ђ. Пејовић, *Исељавања Црногораца у XIX вијеку*, Титоград, 1962, 377, 439-441.

²⁰² Опширније: М. Ђуровић, *Новчани заводи у Црној Гори, Цетиње*, 1959; Објашњавајући разлоге кредитног задуживања у Црној Гори почетком 20. вијека, Ђуровић наводи: „Пошто му ситни, сиромашни посјед није обезбјеђивао сигурну егзистенцију, сељак је био приморан да тражи кредит од банке. Црногорски сељак, по правилу, није узимао кредит за побољшање средстава репродукције на свом посједу, поготово не за проширену репродукцију, већ за одржавање голог живота.” Нав. дјело, 69.

нарско друштво је водило пословну политику којом је само извлачило новац из Црне Горе, умањујући фиктивним расходима стварне приходе. Поред монопола дувана, италијански акционари су добили од црногорске владе и концесију за изградњу и експлоатацију пристаништа у Бару, као и изградњу и експлоатацију жељезничке пруге Бар-Вирпазар. Италијани су добили и концесију за успостављање пловодбе Скадарским језером и исушење и експлоатацију Улцињског поља.²⁰³ Уговор између италијанског предузећа „Барско друштво”, које је требало да изгради и користи пристаниште и пругу Бар-Вирпазар, и црногорске владе потписан је средином 1906. године. У уговору се наводи да ће „Барско друштво” саградити луку, односно, један мол од најмање три стотине метара, као и да ће довести жељезничку пругу до саме луке. „Барско друштво” се обавезало да ће радове на изградњи луке завршити до средине 1909. године. Одредбе уговора о изградњи луке само су дјелимично извршене, а пристаниште је званично отворено 1909. године. Нешто раније, новембра 1908. године, пуштена је у рад жељезничка пруга од Бара до Вирпазара, дужине 43 километра. Економски значај отварања луке и успостављања жељезничког саобраћаја између приморја и залеђа несумњиво је био велик, тако да га чак можемо сматрати и највећим подухватом црногорске државе након рата 1878. године.

Када се узму у обзир сви успјеси и неуспјеси црногорске економије на почетку 20. вијека, несумњиво да црногорска власт није имала разлога да буде посебно задовољна својом економском политиком и њеним резултатима. Штавише, имала је довољно разлога да призна да је њена економска политика неуспјешна и да је Црна Гора далеко од благостања које се стално најављује. Но, иако је у Црној Гори било доста људи који су били живи доказ за то, државна идеологија је наставила да ствара привид економске стабилности и развоја, као и представу о умјешности и систематичности власти у вођењу економске политике. Црногорски режим је преко званичне штампе градио илузију, која је могла краткорочно користити само њему и никоме више. Једино људи који су живјели далеко од Црне Горе, и који су читали искључиво званичне црногорске или провладине новине, могли су вјеровати у ту илузију. Сви оста-

²⁰³ Опширније: М. Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960.

ли су знали да црногорске економске перспективе и владини привредни успјеси постоје само у новинама чију уређивачку политику одређује Двор.

Као и неколико деценија уназад, и почетком 20. вијека у оптицају је била прича о потреби да се плански и систематски ради на привредном развоју, уз обећање да ће државна власт својим „мудрим потезима” тај жељени ниво напретка и остварити. Наводно да ће све снаге с којима Црна Гора располаже бити умјешно употребљене да се достигне висок ниво економског развоја и толико потребно благостање. Пред оне за које се жели постићи то благостање поставља се само задатак да озбиљно и вриједно раде, а државна власт ће се, како се може закључити, побринути за све остало. Тај заједнички напор означава се као „рад на општем добру нашега народа”, и то рад који треба да уздигне црногорски народ на ону висину на коју га је уздигла слава стечена на бојном пољу.²⁰⁴ У неким текстовима признавало се да Црна Гора економски заостаје у поређењу с другим земљама, али се кривица за то заостајање налазила у непостојању потребне свијести и знања црногорског становништва о привредним дјелатностима. Многи од црногорских пољопривредника и сточара, а овдје се тврди да је у питању 99% њих, нема ни најосновнија знања о савременом узгајању пољопривредних култура или стоке, тако да није изненађујуће што се привреда налази у „жалосном стању”.²⁰⁵ Државна идеологија је нашла за потребно да овај већински дио црногорског становништва подсјети да је давно прошло вријеме када су за живот једног народа биле пресудне његове војничке врлине и ратничка традиција, и да сада, када је наступило „мирно доба”, Црногорци морају схватити да њихово благостање зависи од умјешности да искористе благодети тог доба. Црногорци, како и сви други народи, очито морају разумјети ту неминовност, како би све своје снаге и способности усмјерили на рад. Избјегавање ових обавеза не може се и даље правдати распрострањеним мишљењем да је Црна Гора природно сиромашна, те да је зато сваки напор узалудан. Истина, признаје се да Црна Гора није обдарена плодним ораницама и другим природним благодетима, посебно када се упореди са околним земљама, али се истовремено тврди да њено природно сиромаштво није тако изра-

²⁰⁴ На посао, Уставност, бр. 4, 26. 01. 1906, 1-2.

²⁰⁵ У корист наше привреде, Уставност, бр. 17, 27. 04. 1906, 1.

жено како се обично мисли. Напомиње се да је могуће и у Црној Гори оstarити привредни напредак, уколико се на прави начин искористи оно чиме она располаже, и уколико се ради упорно и умјешно. У прилог томе иде и чињеница да је географски положај Црне Горе, у односу на остала привредна средишта и комуникације, изузетно повољан. Само треба знати искористити предности које тај положај пружа за трговачку дјелатност. Но, да не би било претјераних очекивања и превеликог уздања у сопствене снаге, истиче се да су мали народи ријетко када успјели да се економски развију без помоћи са стране. Као примјер за то наводе се Србија и Бугарска, које су, иако неупоредиво богатије од Црне Горе, морале да траже материјалну помоћ од других земаља за остваривање привредног напретка. Зато нема сумње да ће и Црна Гора морати да потражи страну помоћ, али прије него до тога дође, она мора да учини што највише може, користећи се сопственим снагама. На крају се поручује да су за напредак Црне Горе сада потребни плугови, воћњаци, пашњаци, жељезнице, руде, шуме... исто као што јој је некада за опстанак било потребно оружје и снага мишица.²⁰⁶

Из текстова који су се односили на економску проблематику опет се препознаје намјера да се као најодговорнија страна за успјех будућег препорода и напретка означе црногорски држављани. Као да се жељело рећи да од њих зависи да ли ће живјети боље и као да је то ствар њихове одлуке. Ниједном ријечју не доводи се у питање спремност власти да обезбиједе услове за тај препород, нити се критички говори о економској стратегији коју она има. Скоро да су сами Црногорци кривци што не живе боље и што нијесу искористили благодети мирног доба. Црногорска власт је истицала да она чини највише што се може, како би остварила жељени привредни напредак и како би се створили услови да се овај проблем што брже ријеша. Као конкретни владин успјех, који треба да свједочи о њеној умјешности и преданости, наводи се доношење низа закона којима се регулишу привредно-финансијски односи, склапање уговора о барском пристаништу, уговор о изградњи жељезнице Бар-Вир, уговор о пловидби Скадарским језером и ковање црногорског новца (перпера). Затим се каже да је влада наставила да финансира изградњу пута од Подгорице до Колашина и Андријевице, изградњу пута од Шавника до Никшића, од Никшића до Грахова и од

²⁰⁶ Цетиње, 10. маја, Уставност, бр. 19, 10. 05. 1906, 1-2.

Чева до Даниловграда. Поред ових подухвата, влада је планирала исушење језера у Никшићком крају (Слано, Крупац, Лужнице), као и неке друге радове о којима ће, наводно, тек бити ријечи. Све ово је сматрано за доказ да црногорска влада озбиљно ради на економском преобажају земље и да је постигла највише што се могло.²⁰⁷

Своју посвећеност циљу какав је економски напредак и благостање црногорска власт је жељела потврдити и својим парламентарним дјеловањем, па је предлагала да се као приоритет Црногорске народне скупштине означи рад на доношењу закона из области привреде и финансија. Такво опредјељење црногорска власт је правдала увиђањем важности коју тај задатак има за Црну Гору. Уколико се тај проблем што прије не ријешити, Црној Гори, наводно, пријети опасност да је „прегази дух новог времена”. Овоме се додаје да је то тежак и замашан задатак, који ни поред најбоље воље неће бити могуће лако и брзо ријешити.²⁰⁸

У расправама о економским приликама у Црној Гори почетком 20. вијека пажња је била посвећена и неким питањима која могу имати, или већ имају, знатног утицаја на њен привредни преображај. Писало се, рецимо, о значају земљорадничких задруга за бржи развој црногорске пољопривреде. Земљорадничке задруге би, како се претпостављало, окупиле мање посједнике, који би обједињавањем својих средстава и заједничким наступом на тржишту остварили већу добит и много лакше се носили са нелојалном конкуренцијом.²⁰⁹ Поред земљорадничких задруга, сматрало се да би за економски просперитет Црне Горе значајно било да становништво подржи режим монопола дувана. Циљ монопола је, како се објашњава, да држава створи што повољније услове земљорадницима за производњу дувана и достигне што вишу продајну цијену. Или како се конкретно каже – „мисао је монопола дувана та да се умножи производња дувана, па тиме умноже од њега приходи.” Новац који би држава стекла на тај начин користио би народу, јер је, наводно, једини циљ државне власти да уклони сиромаштво и да свима обезбиједи благостање. То је, дакако, и циљ које је себи поставила црногорска власт. Да би се конкретно показало колико је значај гајења дувана, наводи се податак да се са 3.000 рала засијаних

²⁰⁷ Владин рад и очекивање, Уставност, бр. 37, 13. 09. 1906, 1-2.

²⁰⁸ Цетиње, 1. јуна, Уставност, бр. 22, 01. 07. 1906, 1-2.

²⁰⁹ *О земљорадничким задругама*, Уставност, бр. 15, 14. 04. 1906, 1-2.

кукурузом, добија приход од највише 150.000 круна, док се са исте површине засађене дуваном оствари приход од око 750.000 круна.²¹⁰ Поред подстицајних мјера за узлет народне економије, о којима влада наводно размишља, често је указивано и на појаву коју што прије треба искоријенити уколико се жели постићи жељени економски напредак. Та појава је – исељавање Црногораца у Америку. Иако је било неспорно да ове миграције условљава привредна заосталост Црне Горе, као главни узрок ове појаве означена је непросвијећеност, лаковјерност и необавијештеност становништва које се одлучи за напуштање Црне Горе. Овим је кривица за масовно исељавање из Црне Горе у Америку пребачена на оне који крену у емиграцију. Они, наводно, подлегну агитацији појединих људи, који о условима живота и рада у Америци шире бајколике приче. А право стање је сасвим другачије: У Америци исељеници раде најгоре и најтеже послове, који уништавају њихово здравље и доводе их у ропски положај. Тако људи који су код куће били мали господари, сада постају слуге. Уз то, пропада им имање које су оставили, као и породица која је на њему остала. Каже се и да је само привидно велик новац који исељеници шаљу из Америке. Они су, наиме, много више новца потрошили док су дошли до Америке, него што шаљу својим породицама. И када се све сабере, сви који се врате, уколико се икада врате, остају на губитку, и још се врате нарушеног или уништеног здравља. Држава са своје стране, наравно, неће посебним мјерама ограничавати исељавање, јер би то значило ограничавање слободе кретања и опредјеливања, али ће преко просвјетних и административних органа учинити све да информисањем и просвјећивањем одврати што већ број људи од напуштања своје земље.²¹¹

Државна власт је сматрала и да би могла уклонити узрок исељавања у Америку, ако је тај узрок – недостатак плодног земљишта. Без обзира на то што Црна Гора није богата ораницама, ипак би се број рала могао знатно увећати, и то уређењем појединих области које су углавном мочварне или посне (басен Скадарског језера, Ђемовско поље, Зогајско и Шаско језеро, Крупац). Претпоставља се да би се, уз мале захвате, на овај начин могло добити око 70.000 ра-

²¹⁰ *Моноиол дувана у Црној Гори*, Уставност, бр. 28, 12. 07. 1906, 1-2.

²¹¹ *Болесѝ која ѿражи лијека*, Уставност, бр. 6, 09. 02. 1906, 1-2.

ла.²¹² У исто вријеме, наговјештавало се да ће, захваљујући јавним радовима, бити доста посла за све оне који хоће да раде. Претпоставља се, рецимо, да би на изградњи пруге од Бара до Вирпазара и на изградњи пристаништа у Бару, посао могло добити око двије хиљаде људи. Свима који се буду прихватили посла обећавају се добре наднице.²¹³ Наглашавано је да сви који желе да раде могу добро живјети и у Црној Гори.²¹⁴ Један Цеклињанин је то, наводно, схватио тек када је доспио до Америке, па из Арзоне поручује преко „Гласа Црногорца” – „Не идите у Америку!” У свом писму он каже да би остао у Црној Гори само да је знао каква је Америка.²¹⁵

Упркос бројним економским проблемима, који се нијесу могли прећутати, истицано је да Црна Гора мора кренути новим путем, као и да мора надокнадити све оно што је током вишевијековне борбе пропустила. Као да је свих ових деценија нека друга власт управљала државом, црногорска власт је обећавала да се подстаћи економски просперитет тиме што ће спровести реформу финансијског система, донијети законе којима ће се поспјешити развој трговине, пољопривреде, занатства, сточарства, као и других привредних грана.²¹⁶ Опет је понављана прича о посебној пажњи која ће бити посвећена сточарству и пољопривреди, тако да ће, чим се ове двије привредне гране развију, Црна Гора располагати вишковима производа, које ће извозити и у земљу уносити велике приходе. Тада ће, коначно, бити створени услови и да се Црна Гора културно развија, као и да слиједи савремене европске токове. А као кривци што је до сада урађено веома мало у приближавању савременим економским токовима опет се означавају људи који се пољопривредом и сточарством баве на традиционални, превазиђени начин, односно, на исти начин као што су радили њихови преци. Црногорцима се због тога препоручује да се привредним дјелатностима баве плански, на савремен начин и континуирано. Сточарством и земљорадњом треба се бавити онако како то препоручују стручњаци за те области, а влада ће им у усвајању тих знања помоћи. Влада, дакле, треба да искоријени привредни конзервативизам из на-

²¹² *Биџи ил не биџи*, Слободна ријеч, бр. 6, 28. 02. 1907, 1.

²¹³ Глас Црногорца, бр. 14, 23. 03. 1907, 1.

²¹⁴ Глас Црногорца, бр. 19, 21. 04. 1907, 3.

²¹⁵ Глас Црногорца, бр. 24, 26. 05. 1907, 3.

²¹⁶ *Ново доба*, Слободна ријеч, бр. 3, 07. 02. 1907, 1.

рода, и то уз помоћ стручних и искусних људи. Уколико се на том плану направе крупнији помаци, предвиђа се да ће резултати брзо бити видљиви, а чим се то догоди, пробудиће се код црногорског сељаштва оптимизам који ће дати још већи полет. И онда, ето економског благостања у Црној Гори! Чим се постигне економско благостање, доћи ће до увећања новчане масе у Црној Гори и увећања буџетских прихода, што ће се повољно одразити на развој осталих грана народне привреде, првенствено индустрије. Истовремено с индустријом неминовно ће се развијати и саобраћај, а уз развијени саобраћај и трговина ће кренути узлазном путањом. Када се све то тако почне развијати, и једна привредна грана подстицати развој друге, онда ће доћи и до знатног побољшања просвјетних и културних прилика. То ће бити Црна Гора у којој се угодно може живјети и која никаквих економских проблема неће имати. На крају овог оптимистичког текста наговјештава се да ће се убрзо почети с реализацијом овог толико жељеног идеала, па се чак позива влада да учини први корак: „Зато с правом полажемо да позвани приступе једном и побољшању привредног стања у земљи на коме се, стварно тако мало радило, а врло много говорило и фразирало. С ријечи на – дјела!”²¹⁷

С једнаким оптимизмом, државна идеологија је по ко зна којој пут током тридесет година наговјештавала коначни почетак рада на народном благостању. Планирано је да се најприје сва пажња посвети пољопривреди и сточарству, па онда индустрији и комуникацијама. Када се све ове области усаврше и развију, и када почну да функционишу као јединствен систем, онда ће, како се обећава, у Црној Гори наступити народно благостање. Признаје се да се на рјешавању тих животних питања није урадило довољно, а разлог за то је, овога пута, „вјечито ратовање са Турцима”. Када је то ратовање напоскон завршено, најважнијим се сматра да се већ једном почне с планским и вриједним радом. Дакле, тридесетак година након завршетка доба ратова, владајућа идеологија је понављала исту причу: „Главна је да се почне. Почетак треба да буде смишљен, одмјерен и поступан. А кад се већ прегне, када се почне како треба, успјех је ту, јер – прегаоцу Бог даје махове.”²¹⁸ Дакле, са-

²¹⁷ *Привредни најредак*, Слободна ријеч, бр. 7, 09. 03. 1907, 2-3.

²¹⁸ „Док је наша земља производила и рађала само јунаке борце, они на друго што нијесу ни могли помишљати. У вјечитом ратовању са Турцима

мо треба почети, и рјешавање проблема о којем се деценијама прича, биће на дохват руке. Упоредо с тим почетним корацима, опет се истиче да је веома важно утицати на промјену црногорског менталитета, јер представља сметњу за рјешавање горућих проблема. Многи Црногорци, како се каже, презиру занате и трговину, многи се клоне од земљорадње. Као примјер за то наводи се Ђемовско поље, на којему ниједан Зећанин за 28 година живота у слободи није нашао за потребно да засади ни једно једино дрво. Тек када Црногорци буду имали другачији однос према раду и привредним пословима, доћи ће до жељеног напретка, а Црна Гора ће постати земља гдје се добро живи.²¹⁹ Овим се читава прича о благостању поново доводи у везу с народом, а не с његовом влашћу, тако да се жели рећи да су узрочници економске заосталости Црне Горе, ипак, њени становници, а не њена влада. Оваквом идеолошком схемом најлакше је било ослободити власт од одговорности. Зато је и у Скупштини један посланик објашњавао да би Никшићани имали пут до мора да су хтјели да Господарева ријечи спроведу у дјело. Узалуд их је, каже он, Господар позивао на рад, тако да само због тога што се нијесу хтјели одазвати Господаревој молби, Никшићани ни тридесет година након ослобођења немају везу с Приморјем.²²⁰ У још неколико наврата је понављана прича о потреби да недовољно радни Црногорци приону на посао, и то прилежно и систематски, а не само да причају о раду. Црна Гора, истиче се, мора надокнадити све оно што је у вријеме борбе за слободу пропустила, како би се економски и културно развила и како би се сасвим припремила за задатке који је очекују у будућности. Црногорци се зато морају завјетовати да ће се у потпуности и са највећом љубављу посветити раду, јер је то њихова дужност и према

они су се само патили да очувају и сачувају оно што имају и ни помисли није било на културни напредак и благостање... С тога најприје треба поћи од привреде и економије. Прво је, да се привреда и економија постави на оној основи на којој треба да почива. Буде ли се то успјело створиће се одмах терен за подизање индустрије и подизање жељезничке мреже. А тим самим створиће се повољан услов за развијање и подизање трговине и радности..."; Народно благостање, Слободна ријеч, бр. 5, 21. 02. 1907, 1.

²¹⁹ *Биџи ил не биџи*, Слободна ријеч, бр. 5, 21. 02. 1907, 2.

²²⁰ Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине, књ. 2, Цетиње, 1909, 140.

домовини и престолу, али и према српској завјетној мисли којој су толико времена посвећени.²²¹

Тврдња да за економске недаће и глад главну кривицу сноси црногорски сељак, а не власт, покушавала се и „научно” аргументовати. Почетком 1910. године, у „Гласу Црногорца” је у неколико наставака објављена студија Андрије Вукића, којом се настоји доказати да црногорска власт није узрок економског заостајања Црне Горе. Вукићева студија је касније објављена као посебно издање. На почетку студије Вукић констатује да црногорска привреда стагнира, али, као што је већ речено, сматра да главни узрок за то није у неогдговарајућој економској политици власти, већ у склоности црногорских поданика да се привредом баве на традиционалан начин, и наравно, у чињеници да је Црна Гора била неколико вјекова „војнички логор”. Вукић најприје наводи да црногорски привредник не користи савремена средства за обраду, нити најновија агрономска достигнућа. Сви они производи које црногорски сељак производи добијају се на начин као и у вријеме његових очева и ђедова, а иста се и средства за обраду употребљавају. Управо зато црногорски сељак може да произведе само онолико колико му је потребно за основну прехрану, тако да нема вишкова које би могао изнијети на тржиште. Али, када би осавременио начин производње, и када би се одрекао традиционалних склоности, било би знатнијих вишкова који би се могли продати на тржишту и тако стећи задовољавајућа добит. У првом реду, Вукић претпоставља да би највећи дио тих производа био извезен, тако да би се од новца који би се добио могла развијати и домаћа индустрија. Производи домаће индустрије би онда умањили потребу за увозом индустријске робе, а били би јефтинији него инострани. То би затим условило смањење трошкова живота у Црној Гори, па би нестали многи економски проблеми који оптерећују црногорско друштво. Као главне привредне дјелатности, које би могле донијети благостање Црној Гори, Вукић наводи маслинарство, шљиварство, мљекарство, виноградарство, рибарство и шумарство. Но, да би се у потребној мјери искористило оно чиме Црна Гора располаже, и да би се ове привредне гране развиле до потребног нивоа, он сматра неопходним да се становништво стручно усавршава. Вукић није могао а да економско заостајање Црне Горе не оправда, барем једним дије-

²²¹ Цетиње, 18. априла, Цетињски вјесник, бр. 30, 18. 04. 1909, 1.

лом, и тзв. историјским разлозима. Као што је то обичавала радити и црногорска власт, и он тврди да је привредна заосталост Црне Горе посљедица петовјековне борбе за очување „последње искре српске слободе”. Вјечити ратници и хајдуци, по природи ствари, нијесу се могли у знатнијој мјери посветити привредним дјелатностима, што је то утицало да се не развију особине и навике доброг привредника. Стање би било много боље, закључује Вукић, да се уклањању посљедица ових историјских околности посвећивала већа пажња, и да се озбиљније радило на унапређењу националне економије. Све у свему, порука је ове студије да државна власт треба да мијења привреднике, а не своју економску политику.²²²

Низ приједлога о економском преображају Црне Горе саопштени су и у студији „Ријешење земљорадничког и индустријског питања у Црној Гори”, чији је аутор инжењер Анте Дешковић. Он најприје наводи да се и поред успостављања монопола дувана, изградње барског пристаништа и жељезничке пруге, те километара путева, црногорско друштво налази у тешком економском положају, као и да све мјере које је црногорска власт предузела нијесу дале жељени резултат. За њега је то довољан доказ о неопходности да се рјешавању ових проблема приступи на другачији начин. Најприје, како сматра Дешковић, треба извршити подјелу Црне Горе са становишта њене економске вриједности, како би привредни подухвати који се планирају одговарали постојећим географско-природним условима. Посматрано са тог становишта, он предлаже да се Црна Гора подијели на двије цјелине – на стару и нову Црну Гору. Прва, тзв. стара Црна Гора, представља историјско језгро Црне Горе коју чине четири нахије. Тај простор уопште не треба ни покушавати економски развијати, јер су природни услови такви да никакав напредак није могућ. Једино би, када је ријеч о овом простору, требало озбиљније размислити о пресељењу дијела становништва из ових области у области које су природно погодније за пољопривреду. Те области, које су подесније за пољопривреду, припадају тзв. новој Црној Гори. У новој Црној Гори налазе се равничарски предјели (Никшићко Црмничко, Барско и Улцињско поље, те Бјелопавлићка, Морачка и Зетска равница), који би могли својим производима обезбиједити храну за читаво црногорско становништво. Наравно, било би неопходно да се пољопривредна производња у овим

²²² А. Вукић, *Слике из наше привреде*, Цетиње, 1910, 3-5, 10, 40-42.

областима модернизује. Нова Црна Гора, према Дешковићевом мишљењу, треба да буде извориште економске моћи црногорске државе, и ту једино има економског резона да држава интервенише. У првом реду, Дешковић сматра да би требало ријешити проблем наводњавања, за шта, због обиља вода, овдје и те како има услова. Поред тога, ове водне токове треба искористити и за производњу електричне енергије. Електрична енергија би онда омогућила да се отварају фабрике (најприје фабрика вјештачког ђубрива и солана у Улцињу), као и да се развије саобраћај, и то онај гдје ће у употреби бити „електрични трамваји без шина”. А што се тиче новчаних средстава за ове подухвате, Дешковић сматра да их сама Црна Гора има довољно, и да јој помоћ са стране није потребна.²²³

Оптимистичка предвиђања о економском преображају Црне Горе, која су саопштavana у новинским чланцима и стручним студијама, показују да тридесет година чекања на економско благостање, није посебно обавезивало црногорску власт на уздржаност када су обећања у питању, већ је она с једнаком самоувјереношћу одржавала представу о својим успјесима и плановима. Власт је тврдила да своју идеју о привредном и културном препороду Црне Горе спроводи у дјело полако, поступно и плански, и то без сувишног публицитета и хвалисања, поручујући онима који нијесу осјећали позитивне ефекте такве политике, да ће прави резултати и бољитак тек доћи. За кашњење обећаних реформи и просперитета није, дакле, крива власт, нити је у питању њена неспособност и нерад, већ је ријеч о поступности и утврђеном плану развоја, који не трпи нагле скокове. Да би нечим било поткријепљено увјерење да је „влада легла на посао”, истиче се да је први задатак који је влада себи поставила – обезбјеђивање буџетске стабилности, већ на корак до рјешења. Наводно да само још мало треба бити стрпљив и плодове успостављене стабилности и довољности државних финансија, почеће да убирају сви црногорски поданици. Шта ће се конкретно догодити, и у чему ће се огледати благодети стечене финансијске стабилности? Најприје ће, како се каже, остварење овог циља, који је ето на дохват руке, резултирати довољном количином новца за функционисање свих државних институција, а затим знатним суфицитом буџетски средстава. И чим се тај суфицит појави

²²³ А. Дешковић, *Рјешење земљорадничкој и индустријској питања у Црној Гори*, Цетиње, 1911, 1-6.

у државном буџету, влада ће тај вишак новца одмах употријебити за економски и културни развој. Од тог новца, како се обећава, изградиће се путеви, мостови, зграде, болнице... „Све то има да се подигне и да Црној Гори да изглед модерно уређене државе”, поручује се у име владе. Обећава се и да ће све друге потребе Црне Горе бити задовољене, тако да ће у неповрат отићи дани мука, напора и сиромаштва, а наступиће вријеме бољег живота, вријеме у коме ће Црна Гора постати дио свјетског трговачког простора. Но, да све ово не би била празна прича, наводе се неки успјеси које је влада већ постигла, и који гарантују да је влада способна да Црну Гору поведе путем благостања и напретка. Захваљујући економској политици црногорске власти, Улцињ постаје свесрпско морско љечилиште, Бар добија значај свесрпског морског пристаништа, а пруга Бар-Вирпазар ће ускоро бити први крак трансбалканске жељезнице која ће повезати Црну Гору са Србијом. Сви ови наводни успјеси владе сматрају се доказом да је Црна Гора кренула путем просперитета: „Ето на томе је путу данас наша Црна Гора. Живо хоће да искористи овај период европског мира; у сваком погледу хоће да иде са свјетским културним животом.” Наглашава се и да ће овај економски и културни преображај, који ће Црна Гора захваљујући књазу и влади убрзо остварити, натјерати да промијене мишљење све оне који сумњају у њену будућност и напредак.²²⁴ Чак и да нешто од ових планова не буде остварено, Црна Гора, како се саопштава у званичном листу, може бити задовољна досадашњим економским развојем. Наводно се у свим крајевима државе предузимају корисни јавни радови, трговина се убрзано развија, а народно благостање се нагло подиже и све више расте. Толико помињано народно благостање је изгледа коначно остварено, и оно је, како се каже, резултат очинске бриге књаза-господара, који може бити за-

²²⁴ „Наша је влада прегла да овај период мира искористи у правцу културном и привредном. То је саставни и битни дио њенога програма, о ком је у свом значајном говору на Спасов-дан ове године Књаз и Господар изволио рећи, да ће влади дати довољно времена да га у живот приведе. И влада је легла на посао да га оствари. Полако, поступно, с методом и планом она изводи свој значајни програм, без декламација, без бенгалског освјетљења и циркусног превртања, како се то на другим мјестима ради, она остварује, оно што је себи у задатак ставила, доноси већ сад, и доносиће све више не мале користи нашој отаџбини.”; Државни напредак, „Цетињски вјесник”, бр. 50, 01. 07. 1909, 1.

довољан када види да му народ ужива у благостању, а углед земље у свијету стално расте.²²⁵

Оптимизам је ширио и књаз Никола, обећавајући да ће убрзо наступити економски преображај Црне Горе и да се на том преображају озбиљно и вриједно ради. Тако је у једној скупштинској бесједи (1906) књаз обећао доношење низа закона који треба да допринесу стварању бољих услова за развој свих привредних грана и убрзани економски просперитет. Приоритетни задаци владе биће да уреди државне финансије, да отвори стручне школе, подстакне инострану улагања у индустрију, да заврши изградњу пристаништа у Бару, да изгради путеве и пруге, да исуши мочварно земљиште. Све ће то, како каже књаз Никола, омогућити да Црна Гора крене брже путем економског просперитета и да оствари жељено благостање.²²⁶ Књаз је и касније пред посланицима Народне скупштине износио оптимистичке прогнозе о ефектима владиног рада на економском просперитету Црне Горе. Тако је приликом обраћања посланицима крајем 1907. године навео да влада, што се тиче „народног благостања”, постиже резултате којима се може поносити. Влада је, рецимо, доста урадила да Барско друштво укључи у црногорске привредне токове, постигла је велики успјех склапајући трговачке уговоре са низом европских земаља, а доста је урадила и око обезбјеђивања новца из иностранства за отварање привредних и индустријских предузећа. Књаз је подсјетио да влада не одустаје ни од идеје о исушењу Скадарског језера и регулацији ријеке Боја-

²²⁵ „Ваздашња очинска брига Њ. Кр. В. Господара Црне Горе и Његово државничко искуство с једне стране, а с друге оданост Народног Представништва према своме Господару, и љубав према својој Отаџбини у новом уставном државном животу, већ доноси најбоље плодове. Рад на корисним државним грађевинама по свој држави развија се, а трговина добива све више полета преко нашег слободног пристаништа у Бару са готово свим уговорним приморским државама. И данас народно благостање наше нагло се подиже и оно ће све више расти докле год буде данашњег сагласја Народног Представништва са мудрим и искусним Господаром, што најбоље учвршћује ново стање, које предвиђа земаљски Устав, то мезимче Господарево... чије заслуге и подвиге може најбоље да награди Његово душевно задовољство, кад погледа на успјехе постигнуте: на благостање драгог Му народа и на у свијету подизање угледа Црне Горе.”; *Појлед на минулу јодину*, „Глас Црногорца”, бр. 1, 01. 01. 1910, 1.

²²⁶ *Сјенографске биљешке Црногорске народне скупштине*, књ. 1, Цетиње, 1908, 33-35; „Глас Црногорца”, бр. 43, 26. 10. 1906, 1.

не, на чему је такође озбиљно радила. Поред свега, ускоро треба да буде завршен пут до Андријевице, који ће, како сматра књаз, Црној Гори учинити доступнијим богате крајеве Старе Србије.²²⁷ Црногорски владар је и у другим приликама потхрањивао увјерење да је Црна Гора на прагу великог економског преображаја, и да њен народ има разлога да се нада бољој будућности. Приликом полагања камена-темељца за Нови Бар, књаз је рекао да му је дуготрајни мир омогућио да се обилато послужи тековинама ратних побједа, и да сву пажњу посвети просвјетном, привредном и политичком напретку Црне Горе. Државне потребе су га наводно приморале да се најприје посвети новоослобођеним крајевима у унутрашњости, тј. Никшићу и Подгорици, а на почетку 20. вијека његова пажња окреће се према Бару. Иако књаз каже да економски преображај овога града неће бити остварен баш лако, он не сумња да ће Бар постати индустријски центар и важно трговачко средиште на Јадрану. Наговјештава зато књаз да ће у Бару пристајати бродови из свих крајева свијета, који ће подстицати развој индустрије и модернизацијске процесе. Истовремено, Бар ће, како се претпоставља, бити излазна тачка свих српских земаља. Имајући у виду све оно што је до сада постигнуто, као и оно што ће тек бити остварено, књаз Никола констатује да Црна Гора „брзо иде путем мирнога развића”.²²⁸ Његов оптимизам био је примјетан и приликом каснијих посјета Бару, па је једном приликом обећао да ће Нови Бар, када буде изграђено модерно пристаниште, служити и Словенима у Подунављу.²²⁹ Годину дана касније, када је примио Баране у аудијенцију, краљ Никола је рекао да Бар иде „у сусрет данима живога прогреса” и да ће веома брзо Бар бити повезан жељезничком пругом са Никшићем, Колашином и Цетињем! Краљ је опет изјавио да се предузимају озбиљне припреме да Бар постане индустријски центар, али и да се склопи уговор са иностраним инвеститорима који ће овдје уложити свој капитал.²³⁰ На готово истовјетан начин о економским потенцијалима Бара говорило се и неколико мјесеци прије почетка

²²⁷ Стенографске биљешке ЦНС, књ. 2, Цетиње, 1909, 22-23; „Глас Црногорца”, бр. 50, 17. 11. 1907, 1-2.

²²⁸ „Глас Црногорца”, бр. 18, 26. 04. 1908, 1.

²²⁹ „Глас Црногорца”, бр. 19, 03. 05. 1909, 3.

²³⁰ Барани код Краља-Господара, „Цетињски вјесник”, бр. 73, 11. 09. 1910, 1.

Балканског рата. Опет је краљ наговјестио да ће Бар убрзо привући инострани капитал, као и да се приближава час када ће Бар поста-ти економско средиште Црне Горе.²³¹

Степен економског развоја који је требало достићи у Бару, изгледа да је, како се тврди, у доброј мјери већ био остварен у Никшићу. Црногорски владар је приликом посјете Никшићу, само неколико недјеља након посјете Бару, изјавио да је потпуно задовољан постигнутим економским развојем Никшића. Никшићки крај је, како се истиче, испресијецан добрим путевима, стоке има у изобилју, њиве су плодне, а земљорадници чак пјевају од задовољства. Господар је био задовољан, јер из извјештаја које он добија, закључује да је стање народа добро, да нема више великих посљедица од неродних година, а трговина стално напредује. „Богу хвала, Црна Гора је у доброме стању”, каже он, и додаје да је спремна да се још више развија и унапређује.²³² Сумирајући резултате своје педесетогодишње владавине, краљ је рекао и да је Црна Гора богатија и јача него је икада била, да стално напредује и да у свијету заузима угледно мјесто.²³³ Краљева изјава да је Црна Гора, када је ријеч о економским приликама, „у добром стању” и да стално напредује, показује намјеру да се насупрот реалности, одржи привид успјешности црногорске власти. У најмању руку, жељело се створити увјерење да је црногорска власт постигла највише што се могло, као и да би постигла још и више да су јој прилике дозвољавале. Када се оно што је постигнуто на економском плану посматра у том контексту, онда краљ налази упориште да каже како је Црна Гора „у добром стању”. Његову логику слиједили су и други државни чиновници, када су одбијали приговоре да је недовољно урађено на економском преображају земље. Једном приликом је црногорски министар војни (Јанко Вукотић), када му је један посланик пребадио да је влада могла више урадити на побољшању економског положаја становништва, узвратио да се то могло урадити да су прилике дозвољавале. Вукотић је објаснио да је посљедњи рат који је Црна Гора водила трајао седам, а не двије године или три године. Рат је, како тврди министар војни, за Црну Гору почео 1875. а завршио се тек 1881. године. И да невоља буде већа, тек тада, према његовим ријечима,

²³¹ Цетиње, 31. март, „Цетињски вјесник”, бр. 26. 31. 03. 1912, 1.

²³² *Краљ у Никшићу*, „Цетињски вјесник”, бр. 81, 13. 10. 1910, 1.

²³³ „Глас Црногорца”, бр. 30, 04. 07. 1910, 1.

почињу проблеми, јер је у новоослобођеним крајевима Црна Гора затекла опште сиромаштво и заосталост. Није било ни путева, ни мостова, нити градова. Једино што је Црна Гора од грађевина добила био је, како каже Вукотић, Везиров мост у Подгорици. Требало је све те новоослобођење области довести до благостања, и то је за свих тридесетак година мирног живота и рађено. Због тога је цијела држава трпјела и због тога нијесу ријешени многи њени животни проблеми. И управо када се знају те околности, онда се може рећи да је црногорска власт постигла задовољавајуће резултате на економском преображају земље.²³⁴

Ни до завршетка „мирног доба”, 1912. године, црногорска власт неће ни посредно признати да је њена економска политика доживјела неуспјех или да жељени привредни развој није остварен. Истина, једном приликом, и то неколико мјесеци прије почетка рата, признаје се да је национална економија оптерећена бројним проблемима које не може да превазиђе, и да се већ неколико година не производи ни онај минимум који је неопходан за прехрану становништва, али се главним кривцем за такво стање не сматра државна власт, већ неповољни природно-географски услови. Црногорском друштву се сугерише да мора озбиљно и предано да се посвети раду на привредном опоравку земље, ако жели да се из таквог положаја извуче. Без тог преданог рада, како се каже, његова је будућност неизвјесна.²³⁵

Упркос чињеници да црногорска власт кривицу за економску кризу увијек свалује на неког другог, очигледно је било да за више од три деценије мирнодопског развоја, она није успјела да изврши економски препород земље и да донесе бољитак. Оно што се толико пута обећавало и представљало извјесним и на дохват руке није се остварило. Црна Гора је тако 1912. године, као сиромашна и заостала земља, ушла у раздобље ратова, из којих, како је то и логично, није ни могла изићи богатија и напреднија. Након балканских ратова, црногорска власт, национална економија и друштво у цјелини, сусрели су се са истим проблемима и очекивањима као и 1878. године, а ратни побједници, који су опет добили нове територије, очекивали су, као што је и логично, да им од тог добитка буде боље.

²³⁴ *Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштинине*, књ. 7, Цетиње, 1912, 108-117.

²³⁵ Цетиње, 18. фебруара, „Цетињски вјесник”, бр. 15, 18. 02. 1912, 1.

Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ

THE MONTENEGRIN AUTHORITY AND ECONOMIC PROBLEMS
OF MONTENEGRO (1878-1912)

Summary

Following the end of war against the Ottoman Empire and after attaining the official international recognition (1878), Montenegro enters the new period of its life as a state. That is the time when the great plans on economic transformation of the country arise and the state authority undertake a whole series of actions aimed to support its progress. During more than three decades of the peaceful period, many branches of national economy were developed, the communications and settlements were built, but the problems that burdened the economic life of the Montenegrin society before 1878 were still present. Despite this, the state ideology has created the ideal image of economic circumstances in Montenegro for over three decades, referring constantly that the country is finding itself a step from the state of well-being. Naturally, it has not come to economic well-being that has been envisaged, thus on 1912 Montenegro entered the period of wars as a poor and underdeveloped country, out of which, as it was to expect, could not come out richer and improved.

